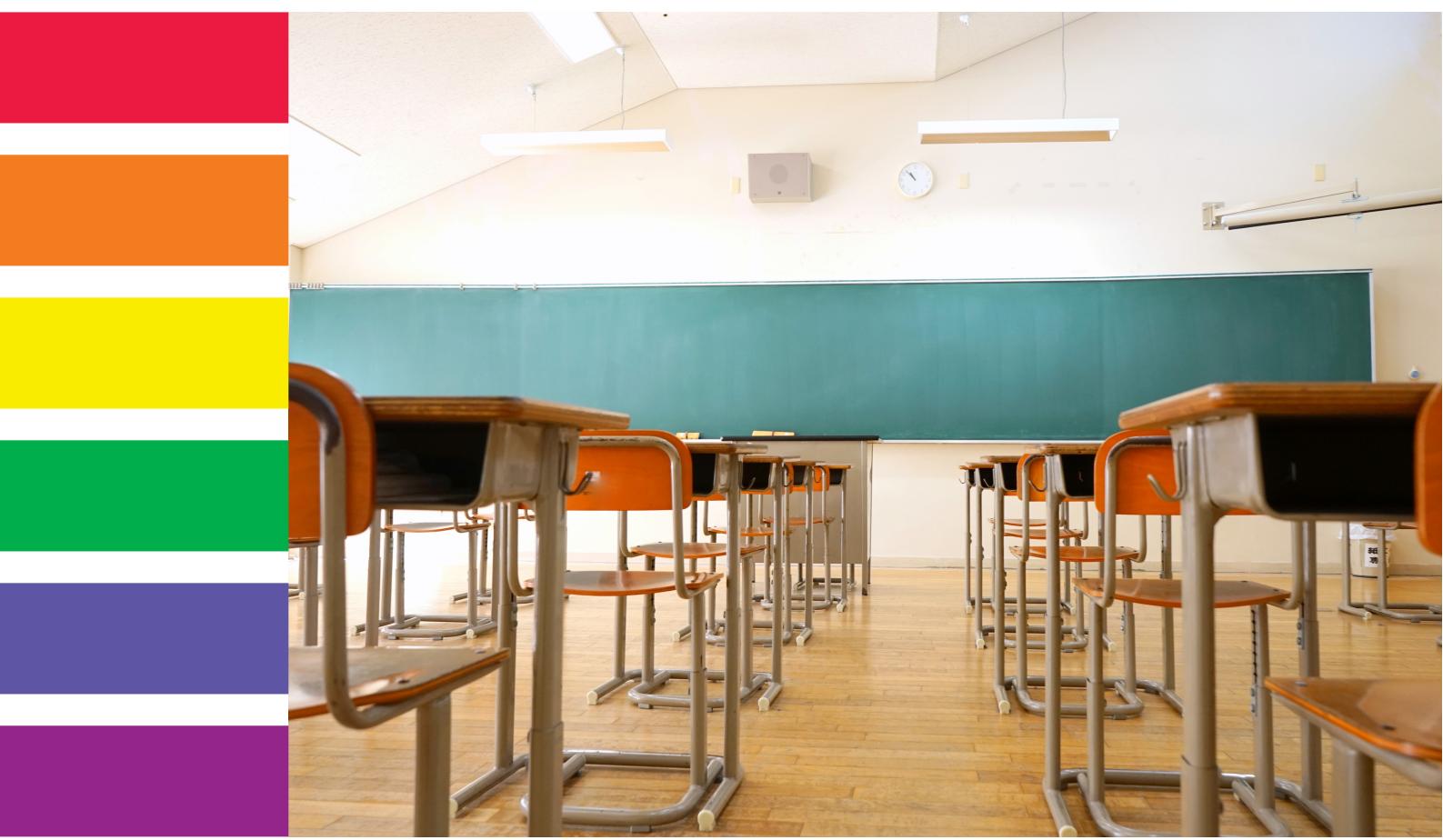

Anđela Đuković - John M. Barac

**Resursni priručnik za edukaciju o
inkluziji i ljudskim pravima LGBTI
učenika/ca za nastavnike/ce i
nastavno osoblje u srednjim
školama u Crnoj Gori**

Ovaj projekat finansira Ambasada SAD u Podgorici. Mišljenja, nalazi, zaključci ili preporuke koji su ovdje izneseni su stav autora i ne odražavaju nužno stav State Department-a/Vlade SAD.

Resursni priručnik za edukaciju o inkluziji i ljudskim pravima LGBTI učenika/ca za nastavnike/ce i nastavno osoblje u srednjim školama u Crnoj Gori

Autori/ke: **Andđela Đuković, John M. Barac**

Saradnici/e: **Mirko Đuković, Vuk Uskoković, Bojana Jokić, Milica Špajak**

Urednik: **John M. Barac**

Izdavač: **LGBTIQ Socijalni Centar (Podgorica)**
www.lgbtiq.me • info@lgbtiq.me

Za izdavača: **John M. Barac**

Obrada i štampa: **Printfox Podgorica**

Tiraž: **250 primjeraka**

Podgorica, novembar 2022.

Stavovi, ocjene i komentari iznijeti u ovom dokumentu ne odražavaju nužno i mišljenje Izdavača. Sva prava zadržana. Ohrabruje se upotreba ovog dokumenta u informativne, obrazovne, kulturne i druge svrhe nekomercijalnog i neprofitnog karaktera.

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna biblioteka Crne Gore, Cetinje

ISBN 978-9940-8736-2-2
COBISS.CG-ID 24371972

Sadržaj

Predgovor	1
Uvod	2
Istraživanje	4
Pojmovnik	6
Kratka istorija istorodnih odnosa	10
Ljudska prava i zabrana diskriminacije	17
Škola kao bezbjedna sredina	19
Pravila inkluzivne učionice – nastavnici/ce saveznici/ce	21
Homofobija, transfobija i verbalno uz nemiravanje	22
Fizičko uz nemiravanje i nasilje	22
Seksualno uz nemiravanje i nasilje	23
Razumijevanje ljudskog identiteta	23
Podrška učenicima koji se „autuju“	26
Zaključci – perspektive nastavnika/ca	28
Preporuke prosvjetnih radnika/ca	30
a) Kako organizovati inkluzivnu nastavu?	30
b) Ljudsko dostojanstvo i izgradnja inkluzivnog društva	30
Literatura	31

Predgovor

Resursni priručnik za edukaciju o inkluziji i ljudskim pravima LGBTI osoba za nastavnike/ce i nastavno osoblje u srednjim školama u Crnoj Gori, koji je pred vama, nastao je u okviru projekta „**Put ka prihvatanju LGBTIQ učenika/ca u sjevernoj regiji Crne Gore**“, koji je finansiran od strane **Ambasade Sjedinjenih Američkih Država u Podgorici**.

Sam projekt „**Put ka prihvatanju LGBTIQ učenika/ca u sjevernoj regiji Crne Gore**“ osmišljen je sa ciljem da doprinese tome da srednjoškolski sistem na sjeveru Crne Gore postane sigurnije i inkluzivnije mjesto za LGBTI učenike/ce. Dodatno, ovaj projekat ima tri specifična cilja koja je težio da ispuni:

1. Bolje razumijevanje postojećih stavova i predrasuda nastavnika/ca i nastavnog osoblja na sjeveru Crne Gore u odnosu na LGBTI zajednicu i mjerjenje nivoa prihvatanja LGBTI učenika/ca među nastavnicima/ama i nastavnim osobljem.
2. Podizanje kapaciteta i razumijevanja nastavnika/ca i nastavnog osoblja u srednjim školama na sjeveru Crne Gore kroz korišćenje razvijenih trening modula i postojeće ekspertize podnosioca projekta.
3. Unaprjeđenje pristupa informacijama i materijalima nastavnicima/ama, nastavnom osoblju i učenicima/ama u vezi sa LGBTI temama i povećanje izloženosti ovih grupa LGBTI-afirmativnim materijalima, što će uticati na njihovo dugoročno razumijevanje.

Kroz ovaj projekat je realizovano **istraživanje stavova nastavnika/ca i nastavnog osoblja o LGBTI temama u srednjim školama na sjeveru Crne Gore**, kao i trening za nastavnike/ce iz srednjih škola na sjeveru Crne Gore pod nazivom „**Zajedno za inkluzivne škole**“. Finalni korak u njegovoj implementaciji je kreiranje ovog Resursnog priručnika za sve nastavnike/ce u Crnoj Gori.

Konačno, posebnu zahvalnost dugujemo **Ambasadi Sjedinjenih Američkih Država u Podgorici** što je prepoznaла značaj ovog projekta i isti finansijski podržala, zatim **Ministarstvu prosvjete, nauke, kulture i sporta** (sadašnjem **Ministarstvu prosvjete**) na proaktivnoj i konstruktivnoj saradnji u procesu njegove implementacije, kao i pojedinačnim srednjim školama, nastavnicima/ama i nastavnom osoblju koji su uzeli učešće u aktivnostima projekta i dali nemjerljiv doprinos njegovoj realizaciji.

Autori/ke i projektni tim

Uvod

Ovaj priručnik je zamišljen kao prva pomoć nastavnicima/cama u srednjim školama koji su u nedoumici na koji način da odgovore i pomognu LGBTI đacima. Prvenstveno treba da posluži prosvjetnim radnicima/cama da razumiju svoje učenike i učenice kao i da se informišu o temama sa kojima se možda prvi put susreće, s obzirom na to da generacija „Z“, za razliku od prethodnih generacija, ima slobodniji odnos prema svojem identitetu, pa je i veći procenat onih koji u ranoj adolescenciji spoznaju svoj identitet i orientaciju a samim tim i žive u skladu sa tim. Drugim riječima, procenat onih koji se autuju je veći u slučaju generacije „Z“ nego u slučaju drugih generacija.

Prilikom izrade ovog Priručnika autori/ke su imali u vidu istraživanje koje je sprovedeno prije pisanja Priručnika pa su shodno tim rezultatima planirali sadržaj. Na samom početku je pojmovnik i kratka istorija istorodnih odnosa, koji pružaju neophodnu prvu definiciju i informaciju. Potencijalno ovaj dio može da zainteresuje čitaoce da i sami istraže neke od tema. Obavezan segment je onaj koji prikazuje pravni okvir za postizanje jednakosti, koji se prenosi i na obaveze koje države imaju u sproveđenju reformi i politika u prosvjeti.

Škola kao bezbjedna sredina je jedan od preduslova jednakog i zdravog obrazovanja za sve đake, i kao takva je prepoznata u radu relevantnih međunarodnih tijela. U mnogim državama se razvijaju priručnici poput ovoga na nivou nadležnih ministarstava i uključuju različiti spektar eksperata iz oblasti pedagogije, psihologije, antropologije, sociologije, itd. Škole kao bezbjedne sredine se ostvaruju na dva nivoa. Prvi nivo je onaj koji upravo dolazi od relevantnog ministarstva putem razvoja metoda i inkluzivnih kurikulumi koji đacima omogućavaju da uče o seksualnom obrazovanju i zdravlju, ali isto tako i LGBTI istoriji, umjetnosti, filozofiji, itd. Drugi nivo je onaj koji se tiče unutrašnje organizacije škola i učionica i uloge saveznika/ca koje nastavnici/ce mogu da preuzmu.

Da bi se napravile inkluzivne učionice, potrebno je zaista razumjeti kompleksnost seksualnih identiteta i orientacije. Stoga se Priručnik posebno bavi i tim pitanjima, pokazujući najnovija istraživanja. Iz toga slijede i savjeti i primjeri kako nastavnici/ce mogu da podrže svoje đake. Naravno, ovo nisu univerzalna pravila, ali jesu pravila koja su razvijena u većim sredinama sa dugogodišnjim iskustvom u radu sa seksualnim manjinama.

Cilj inkluzivnih učionica je pružanje podrške učenicima da kroz obrazovanje prođu sa najboljim mogućim iskustvima kako bi postali važni činioci društva. Propuštanje da podržimo adolescente koji prolaze kroz doba preispitivanja svojih vrijednosti, svojeg identiteta i svoje budućnosti, vodi u zapuštanju generacija koje su sve više podložne anksioznosti, depresiji i poremećajima koji vode do suicida, zavisnosti i ostalih problema. Diskriminacija, osim što doprinosi netrpeljivosti u društvu, ima i ekonomski posljedice. Inkluzivne učionice su jedan od primjera kako to možemo mijenjati za sve buduće generacije.

Razvoj i odgoj adolescenata u zdravoj školskoj atmosferi stvara buduće zdravo društvo. Zato je posljednji dio priručnika rezultat do kojeg su došli učesnici treninga „Zajedno za inkluzivne škole“, kroz osmišljen, tematski postavljen i konstruktivan zajednički rad, prateći definisane module za obuku koji su razvijeni za potrebe samog treninga. Tokom treninga, predstavljeni su rezultati tematskog istraživanja, otvorena je ekstenzivna diskusija o glavnim izazovima u radu u kontekstu LGBTI tema, zatim je predstavljena LGBTI terminologija, osnovni pravni okvir i koncepti iz LGBTI istorije i kulture. Konačno, posebno su obrađeni predrasude i stereotipi u kontekstu LGBTI učenika/ca i samih nastavnika/ca, nakon čega su kreirane konkretne preporuke, smjernice i poruke za druge prosvjetne radnike/ce i institucije sistema.

Istraživanje

Istraživanje stavova nastavnika/ca i nastavnog osoblja o LGBTI temama u srednjim školama na sjeveru Crne Gore¹ sastojalo se iz dizajniranja specijalnog anonimnog online upitnika te njegove distribucije nastavnicima/ama srednjih škola u devet opština sjevera Crne Gore koje imaju srednje škole (Berane, Bijelo Polje, Kolašin, Mojkovac, Plav, Pljevlja, Rožaje, Šavnik i Žabljak). Distribucija upitnika ostvarena je u saradnji s Ministarstvom prosvjete, nauke, kulture i sporta Crne Gore, partnerima na projektu i upravama srednjih škola. U svakoj od opština odabrali smo po jednu školu, vodeći računa da budu zastupljene i gimnazije i stručne škole. Uprave tih škola imale su zatim da odaberu po jednog nastavnika/cu iz šest grupa predmeta koji bi popunili upitnik, ostavljajući i mogućnost da, u odsustvu nastavnog osoblja, upitnik popuni i školsko psihološko i pedagoško osoblje.

Nastavnici/e birani su iz sljedećih grupa predmeta: jezici i književnost; muzičko ili likovno obrazovanje; prirodne nauke; društvene nauke; stručni predmeti; fizičko vaspitanje; odrednica „drugo“ označava školsko psihološko i pedagoško osoblje. Uključivanjem škola obaju obrazovnih profila iz svih sjevernih opština i uključivanjem nastavnika iz ovih šest grupa predmeta nastojali smo da koliko je to moguće osiguramo reprezentativnost uzorka. Broj respondenata je, na taj način, projektovan na 60.

Analiza na taj način prikupljenih podataka trebalo je da nam omogući da razumijemo na bazičnom nivou stavove srednjoškolskog nastavnog osoblja prema LGBTI ljudima i homoseksualnosti te da na osnovu toga identifikujemo ključne izazove sa kojima se srijeću LGBTI učenici/e srednjih škola na sjeveru zemlje. Upitnik koji je za tu svrhu osmišljen sastojao se iz šest djelova i 89 pitanja.

Što se strukture ispitanika/ca tiče, njih 81% je ženskog pola, dok je 19% muškog pola. Dodatno, 65% njih je navelo da ima više od 10 godina radnog iskustva, a 45% ispitanika/ca je mlađe od 40 godina. Čak 87% ispitanika/ca se izjasnilo kao heteroseksualno, dok je njih 7% navelo da je biseksualno. Konačno, 45% ispitanika/ca je sebe odredilo kao praktikujuće vjernike/ce neke od tradicionalnih zajednica na ovim prostorima.

Ispitanici/e su, sveukupno uzev, iskazali stav koji se možda najpodesnije može opisati kao tolerantan ili neutralan prema individualnim LGBTI ljudima, naročito u kontekstu druženja ili građanskih odnosa, ali i često ispunjen nelagodom, podozrenjem ili nerazumijevanjem prema homoseksualnosti kao takvoj i prema potrebi da se štite prava LGBTI ljudi.

Odnos prema LGBTI osobama u civilnom ili prijateljskom kontekstu uglavnom je bio tolerantan; ispitanici/ce su većinski prijavljivali da njihov odnos prema prijatelju, saradniku, prepostavljenom ili političaru ne bi zavisio od njegove/njene homoseksualnosti. Većinski je

¹ Uskoković V, Istraživanje stavova nastavnika/ca i nastavnog osoblja o LGBTI temama u srednjim školama na sjeveru Crne Gore (LGBTIQ Socijalni Centar 2022)

prijavljen i stav da homoseksualnost sopstvenog djeteta ne bi uticala na roditeljev odnos prema njima, niti da bi im sugerisao prikrivanje homoseksualnosti ili „terapiju konverzije“.

Najveći broj ispitanika/ca (13) nije uopšte obrađivao LGBTI teme u toku svog visokoškolskog obrazovanja, dok je nešto manji broj proučavao te teme u okviru svog studijskog programa, bilo sistematski kao integralan dio programa (8) bilo usputno (7), prijavljujući pozitivan ili neutralan tretman teme u udžbenicima.

Najveći broj ispitanika/ca nije razgovarao sa svojim učenicima/ama na temu homoseksualnosti (13), dok je troje razgovaralo o toj temi kao sastavnom dijelu plana i programa i još četvoro usputno u vezi s dijelom plana i programa. Interesantno je da je devetoro sâmo pokrenulo temu na svojim predavanjima, dok je dvoje o temi razgovaralo na inicijativu učenika/ca.

Što se tiče prisustva LGBTI tematike u udžbenicima na predmetima, 61,3% ispitanika/ca prijavilo je da udžbenici ne pokrivaju tematiku, 29% prijavilo je da je pominju i to u tolerantnom ili neutralnom kontekstu, dok je 9,7% prijavilo pozitivan način govorenja o homoseksualnosti u udžbenicima na svom predmetu

Ogromna većina ispitanika/ca, njih dvadesetčetvoro, apsolutno se ili uglavnom slaže sa tvrdnjom da je, nezavisno od predmeta koji predaje, njihova obaveza kao nastavnika/ce da utiču na tolerantniji i inkluzivniji odnos svojih učenika/ca prema diskriminisanim grupama, uključujući i one koji se deklarišu ili su percipirani kao LGBTI ljudi.

Najveći broj ispitanika/ca (22 apsolutno i 6 uglavnom) smatra da posjeduje dovoljno znanja i vještina da adekvatno reaguje u situaciji u kojoj im se učenik/ca obrati za savjet i podršku u vezi s nedoumicama oko svoje seksualnosti, ličnim i porodičnim problemima ili sa seksualnim nasiljem i uznemiravanjem. Skeptičnije su bile procjene stručnih i institucionalnih kapaciteta sopstvene škole da se nosi sa vršnjačkim i seksualnim nasiljem, gdje je najveći broj respondenata (13) izjavio da nije u stanju da ih procijeni.

Pojmovnik

Milioni ljudi se identifikuju kao pripadnici LGBTI zajednice. Uz nacionalne i etničke manjine, osobe sa invaliditetom i žene, LGBTI je najdiskriminiranija grupacija na planeti. Baš kao što je to odlika ostalih manjinskih grupa, i u slučaju LGBTI populacije postoje određene karakteristike koje je čine drugačijom u odnosu na većinu, odnosno ono što pravno-politički sistem prepoznaje kao osnov zaštite. Ta različitost prije svega se odnosi na neprihvatanje heteronormativnog kulturnog obrasca. Zbog svoje različitosti u svim jezicima svijeta postoje derogativni i pežorativni nazivi za ovu manjinu. Upravo to je jedan od razloga zbog kojih mnogi pripadnici ove grupacije ne žele ili se plaše da otvoreno govore o svojem identitetu. Najčešće se uzdržavaju i zbog činjenice da mnogi termini kojima bi se identifikovali predstavljaju tabu temu. Iako govorimo o cijeloj grupaciji koja postoji u svakom društvu, lični identiteti su važan činilac koji doprinosi različitosti ne samo pojedinca već i cijelih grupa.

Ime i pojmovi koji služe kao odrednica su odrednice moći. Moć imenovanja je uvijek bila na strani jačih u zajednici. Tako pežorativni nazivi služe da one koji se smatraju manje vrijednim u nekoj zajednici drže na tom mjestu manje vrijednosti. Na primjer, gej muškarci su nazivani „pederima“ a oni sa problemima mentalnog zdravlja „ludima“, riječi koje se povezuju sa opasnim ili nasilnim ponašanjem. U vrijeme vladavine radikalnih konzervativnih struha pritisak većine na manjine, koja god to manjina da je u pitanju je uvijek u porastu. Zato je ključno da razumijemo termine kako bi razumjeli one koji te termine koriste da objasne svoj identitet. Pripadnici LGBTI zajednice, kao što je to i slučaj sa ostalim manjinama u društvu, kao posljedica okolnosti u kojima odrastaju i razvijaju se, najčešće žive sa depresijom i anksioznošću, bipolarnim poremećajem, kao i drugim problemima mentalnog zdravlja. U velikom broju slučajeva to vodi do problema zavisnosti od droga ili alkohola, i nažalost do samoubistva.

U mnogim sredinama pripadnici LGBTI zajednice su na margini društva i egzistencije, živeći na ulicama. U SAD-u oko 40% LGBTI zajednice su beskućnici.² Prema procjenama Međunarodnog monetarnog fonda, rasizam u SAD-u košta do 1.5 triliona dolara dok bi smanjenje rasizma u Francuskoj u narednih 20 godina moglo da doprinese povećanju ekonomije za 3.6 milijarde dolara.³ Države koje otvoreno zabranjuju ili kažnjavaju homoseksualnost godišnje gube oko 200 milijardi dolara od turizma.⁴ Homofobija je skupa mržnja i najčešće se sprovodi diskriminacijom i uznemiravanjem na radnom mjestu i drugim okruženjima. Ekonomski je neisplativa i zbog toga jer se često sprovodi kroz zdravstvene disparitete koje doživljavaju LGBTI osobe i na kraju maltretiranje i uznemiravanje mladih i vršnjačkog nasilja u školama.

² Charles Radcliffe, ‘The Real Cost of LGBT Discrimination’ (*World Economic Forum*) <<https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-real-cost-of-lgbt-discrimination/>> pristupljeno 12. oktobra 2022.

³ Joseph Losavio, ‘The Economic Cost of Racism – IMF F&D’ (*IMF*) <<https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2020/09/the-economic-cost-of-racism-losavio>> pristupljeno 12. oktobra 2022.

⁴ Claire Thurlow, ‘The Economic Cost of Homophobia’ [2018] Peter Tatchell Foundation 32.

Zato je važan jezik, jer služi kao oružje u savremenim društvenim odnosima. Pripadnici LGBTI zajednice imaju pravo da iskažu svoje identitete i da ih čuvaju kako bi spriječili bilo kakav oblik diskriminacije koji dovodi prvo do njihovog lošeg položaja u zajednici a na kraju i zbog reperkusija koje heteronormativne i konvencionalne politike imaju na cijelokupno društvo. Sada su rozi i crni trouglovi, koje su nacisti koristili da identifikuju i sramote muške homoseksualce i „asocijalne“ (uključujući lezbejke) u koncentracionim logorima, postali feministički simboli solidarnosti i snage. To je jedan od načina da se brani identitet od opresora.⁵

Ovaj pojmovnik⁶ je dio ovog Priručnika da bismo bolje razumjeli LGBTI populaciju. Na ovaj način takođe pomažemo u razbijanju tabua koji koče napredak i razvoj društvenih odnosa i uključenje pripadnika LGBTI manjine u širi društveni dijalog.

Ally	Saveznik/ca	Termin koji se koristi da opiše nekoga ko aktivno podržava LGBTIQ zajednicu. Obuhvata heteroseksualce i cisrodne ljude. Termin se jednak koristi za označavanje podrške među pripadnicima LGBTIQ populacije – npr. biseksualci koji podržavaju transrodnu zajednicu.
Asexuality	Aseksualnost	Odnosi se na potpuni ili djelimični nedostatak seksualne privlačnosti ili nedostatak interesovanja za seksualnu aktivnost sa drugima. Aseksualci/ke mogu da osjećaju nikakvu, malu ili ograničenu seksualnu privlačnost prema bilo kojem polu i rodu.
Biphobia	Bifobija	Strah, mržnja ili nelagoda prema ljudima koji vole, seksualno ih privlače osobe istog, kao i osobe suprotnog pola.
Bisexuality	Biseksualnost	Odnosi se na emocionalnu, romantičnu i seksualnu privlačnost više od jednog pola, roda ili rodnog identiteta, ali ne nužno i istovremeno ili na isti način. Često se koristi naizmjenično sa pojmom panseksualnost.
Cis-rod	Cis rod	Termin koji se koristi za opisivanje osobe čiji je rodni identitet u skladu sa onim koji se obično povezuje sa polom koji im je dodijeljen po rođenju.
Coming Out	Autovanje	Proces u kojem osoba prvi put „priznaje“, prihvata ili cijeni svoju seksualnu orijentaciju ili rodni identitet i počinje to da dijeli sa drugima.

⁵ Stephanie Schroeder and Teresa Theophano, ‘Why Terminology and Naming Is so Important in the LGBTQ Community’ (OUPblog, 28 January 2019) <<https://blog.oup.com/2019/01/terminology-important-lgbtq-community/>> pristupljeno 12. oktobra 2022.

⁶ ‘LGBTQ+ Vocabulary Glossary of Terms’ » The Safe Zone Project’ (The Safe Zone Project) <<https://thesafezoneproject.com/resources/vocabulary/>> pristupljeno 12. oktobra 2022.

Gay	Gej	Osoba koju emotivno, romantično ili seksualno privlače pripadnici istog roda. Ovaj termin jednak je koriste žene, muškarci kao i nebinarne osobe.
Gender binary	Binarni rod	Sistem u kojem je rod konstruisan u dvije stroge kategorije: muško i žensko. Shodno ovom sistemu, očekuje se da će rodni identitet biti u skladu sa polom pri rođenju, a rodni izrazi i uloge odgovaraju tradicionalnim (heteronormativnim) očekivanjima.
Gender dysphoria	Rodna disforija	Termin koji opisuje nelagodno stanje kod osoba koje osjećaju i spoznaju da pol/rod koji im je dodijeljen na rođenju nije rod sa kojim se identifikuju.
Gender-expansive	Rodno ekspanzivno	Termin koji opisuje osobe sa širim rasponom rodnog identiteta i/ili izražavanja, nego što je tipično u binarnom rodnom sistemu. Često je krovni termin koji se odnosi na mlađe generacije koje još uvijek istražuju mogućnosti rodnog izražavanja, ali i svog identiteta.
Gender-expression	Rodno izražavanje	Spoljašnji izgled nečijeg rodnog identiteta, obično izražen kroz ponašanje, odjeću, lične karakteristike koje ne moraju da budu u skladu sa društveno definisanim normama ponašanja u određenoj sredini.
Gender-fluid	Rodna fluidnost	Termin kojim se označavaju osobe koje se ne identifikuju ni sa jednim fiksiranim rodom.
Gender identity	Rodni identitet	Označava nečiji najdublji doživljaj sebe kao muškarca, žene, mješavine oboje ili nijednog – odnosno kako pojedinci sebe percipiraju i kako sebe nazivaju.
Gender non-conforming	Rodno „nesaglasno“	Pojam koji se odnosi na osobe koje se ne ponašaju na način koji je u skladu sa tradicionalnim očekivanjima njihovog roda, ili čiji se rodni izraz ne uklapa u potpunosti u okviru postojećih kategorija.
Genderqueer	Rodno kvir	Osobe koje obično odbacuju pojmove o datim statičnim kategorijama roda i prihvataju fluidnost rodnog identiteta kao i fluidnost seksualne orientacije.
Homophobia	Homofobija	Strah, mržnja ili nelagodnost zbog osoba koje privlači isti pol.
Intersex	Interpolnost	Označava osobe rođene sa reproduktivnom ili anatomijom polnih organa koja nije u skladu sa tipičnim definicijama muškog ili ženskog. Postoji širok spektar razlika među interpolnim varijacijama, uključujući razlike u genitalijama, hromozomima, unutrašnjim polnim organima, proizvodnji hormona, itd.
Lesbian	Lezbejka	Termin kojim se označavaju žene koje emocionalno, romantično ili seksualno privlače druge žene. Žene i nebinarne osobe mogu sebe da opišu ovim terminom.

LGBTIQ+	LGBTIQ+	Akronim za „lezbijke, gej, biseksualac, transrodna, interpolna i kvir“ sa oznakom „+“ za prepoznavanje neograničenih seksualnih orientacija i rodnih identiteta koje koriste pripadnici/e zajednice.
Non-binary	Nebinaran	Pridjev koji opisuje osobu koja se ne identificira isključivo kao muškarac ili kao žena. Nebinarne osobe se mogu identifikovati kao oboje, nijedno, nešto između, ili kao potpuno van ovih kategorija.
Pansexual	Panskeksualan	Opisuje osobe koje imaju potencijal za emocionalnu, romantičnu ili seksualnu privlačnost prema osobama bilo kog roda, ali ne nužno istovremeno i na isti način i u istom stepenu.
Queer	Kvir	Izraz koji ljudi često koriste da izraze spektar identiteta i orijentacija koji su u suprotnosti sa konvencionalnim. Kvir se često koristi kao krovni termin za uključivanje i onih koji se ne identificiraju kao heteroseksualci i/ili osobe koje imaju nebinarne ili rodno ekspanzivne identitete.
Sexual orientation	Seksualna orijentacija	Urođena ili nepromjenljiva trajna emocionalna, romantična ili seksualna privlačnost prema drugim ljudima. Seksualna orijentacija pojedinca je nezavisna od njihovog rodnog identiteta.
Sexual identity	Seksualni identitet	Seksualni identitet i seksualno ponašanje su usko povezani sa seksualnom orijentacijom, ali se razlikuju. Identitet se odnosi na predstavu pojedinca o sebi, ponašanje koje se odnosi na stvarne seksualne radnje a seksualna orijentacija se odnosi na romantične ili seksualne privlačnosti prema osobama suprotnog pola ili roda, istog pola ili roda, oba pola ili više od jednog pola, ili nijednog.
Transgender	Transrodnost	Ovim terminom se označavaju osobe čije se rodni identitet i/ili izraz razlikuju od kulturoloških očekivanja u odnosu na pol koji im je dodijeljen na rođenju. Transrodnost ne označava seksualnu orijentaciju, pa se stoga transrodna osoba može identifikovati kao lezbijke, gej, strejt, biseksualna itd.
Transitioning	Tranzicija	Predstavlja niz medicinskih, psiholoških i društvenih procesa kroz koje se neke transrodne osobe mogu podvrgnuti da bi potpunije živjeli.

Kratka istorija istorodnih odnosa

Različite kulture su oduvijek imale različito viđenje na homoseksualnost i seksualni izražaj uopšteno. U različitim vremenima i mjestima ovakva ponašanja su bila različito tretirana. Dok se u nekim, kako istraživanje pokazuje, takvo ponašanje odobravalo i tolerisalo, u nekim je strogo kažnjavano. Homoseksualnost nije bila neuobičajena u Antičkom svijetu gdje su odnosi između odraslih i adolescenata bila svakodnevica. Mnogi zapadni klasičari u posljednjih par decenija posvećuju veliku pažnju ovom fenomenu. Istraživanja takođe pokazuju da se u mnogim civilizacijama prije kolonijalnih osvajanja homoseksualne veze održavale i postojale tradicionalno.⁷

U sladu sa konfučijanskom vrijednošću neutralnosti i benevolencije, u drevnoj Kini, istopolno seksualno ponašanje i poligamija su bili prihvaćeni i tolerisani. Pozitivni opisi homoseksualnog ponašanja, ili kako su ga nazivali *Nan-Feng*, u istorijskim zapisima i kineskoj literaturi datiraju još iz dinastije Han (206. p.n.e. – 220. n.e.). Tradicionalna kineska gej kultura se promijenila uvođenjem monogamije sa Zapada i uspostavljanjem konzervativizma i homofobije, kako bi se kontrolisalo stanovništvo.⁸

Interesantno je i da prema šintoističkoj priči o stvaranju, seks prethodi rađanju nacije i njenog naroda. Japan je u mnogome bio pod uticajem Kine. Pred-moderno japansko društvo je prihvatalo homoseksualne veze i biseksualno ponašanje.⁹ Čak je i bilo podsticano među samurajskim redom, koji po istraživanju je koncept *nanshouku*, prenio iz budizma.¹⁰ Ovo ponašanje, koje se opisuje terminom *wakashudou*, podrazumijeva biranje mlađeg partnera kojeg bi stariji samuraj učio vještinama borbe, života i ljubavi.

Zakoni Manua, smatraju se temeljom hinduističkih pravila, pominju „treći pol“, čiji se pripadnici mogu uključiti u netradicionalno rodno izražavanje i homoseksualne aktivnosti.¹¹ Bugisi u Južnom Sulavesiju prepoznavao je pet rodovala: *makkunrai* (cisrodna žena), *oroane* (cisrodni muškarac), *bissu* (androgin), *kalabai* (transrodni muškarac) i *kalalai* (transrodna žena). Smatralo se da bissu, sada skoro izumrli, obuhvataju i prevazilaze sve druge rodne tipove i stoga su bili veoma poštovani.¹² Međutim, pod uticajem kolonijalizma mnoge od ovih kultura, njihove tradicije i društvene norme su izbrisane i zabranjivane. Za razliku od britanskih osvajača koji su kriminalizovali homoseksualne odnose, holandski osvajači to nisu

⁷ Mark Clement, 'Queer Colonial Journeys: Alfred Russel Wallace and Somerset Maugham in the Malay Archipelago' (2017) 26 *Journal of the History of Sexuality* 161.

⁸ Chao Guo, 'Male Dan and Homoeroticism in Beijing during the Ming and Qing Periods' (2021) 45 *Asian Studies Review* 290.

⁹ Koichi, 'The Gay of the Samurai' (*Tofugu*, 30 September 2015) <<https://www.tofugu.com/japan/gay-samurai/>> pristupljeno 15. oktobra 2022.

¹⁰ Gary Leupp, *Male Colors: The Construction of Homosexuality in Tokugawa Japan* (University of California Press 1997).

¹¹ Walter Penrose, 'Hidden in History: Female Homoeroticism and Women of a "Third Nature"; in the South Asian Past' (2001) 10 *Journal of the History of Sexuality* 3.

¹² Walter Penrose, 'Colliding Cultures: Masculinity and Homoeroticism in Mughal and Early Colonial South Asia' in Katherine O'Donnell and Michael O'Rourke (eds), *Queer Masculinities, 1550–1800*.

radili. U Holandskoj Istočnoj Indiji u devetnaestom vijeku, na primjer, uzimanje lokalnih žena kao konkubina bilo je preferirano sredstvo za zadovoljenje seksualnih potreba evropskih muškaraca. Jedna od njegovih prednosti, kako su je prvobitno zamislili kolonijalni administratori, bila je smanjenje učestalosti homoseksualnih veza, iako su dugotrajne emocionalne veze sa domaćim ženama implicitno dovele u pitanje rasno uređenu hijerarhiju.¹³ U Indoneziji, domorodačke homoseksualne zajednice su postojale paralelno sa ostalim zajednicama i holandska uprava se nije pretjerano bavila njihovim životima.

Antropološka istraživanja takođe otkrivaju istoriju istopolnih zajednica u predkolonijalnoj subsaharskoj Africi.¹⁴ Danas, u postkolonijalnom periodu zajednice u Africi su pod velikim političkim pritiskom, gdje je zvanična platforma većine vlada da je „homoseksualnost neafrička“. Ono što autori navode kao primjer postkolonijalne amnezije je činjenica da političke strukture se ne bore protiv kolonijalnih pravila i zakona po kojima i dalje žive. Kao rezultat toga raste ograničenje osnovnih ljudskih prava.¹⁵ Kolonijalna osvajanja su sa sobom donosila svoje zakone, društvene norme, ali i nametala svoju religiju. Kao posljedica u mnogim društvima u Africi izbrisani su tragovi predkolonijalnog perioda.

Dok su judeo-hrišćanske i muslimanske zajednice negativno gledale na homoseksualno ponašanje, mnogi reformistički rabini i protestantske vođe su zagovarali na teološkim i društvenim osnovama da treba prihvati homoseksualne parove.¹⁶ Nepriznavanje ljudske seksualnosti i ugušenje seksualnog izražaja je u mnogome posljedica činjenice da termin „seks“ u svetim knjigama po pravilu je praćen idejama o sramoti i kažnjavanju. U civilizacijama koje su kolonizovane to nije bilo tako. Odnos prema zajednici i slobodama je bio veoma drugačiji i smatran je nasljeđem prirode iz koje su zajednice potekle.

Tokom renesanse, bogati gradovi u sjevernoj Italiji — Firenca i Venecija posebno — bili su poznati po svojoj široko rasprostranjenoj praksi istopolne ljubavi, u kojoj je učestvovao značajan dio muške populacije i koja je izgrađena po klasičnom obrascu Grčke i Rima.¹⁷ Ali iako je veliki broj muške populacije bio uključen u istopolne veze, vlasti su, pod okriljem noćnih službenika, gonile, kažnjavale i zatvarale dobar dio te populacije.¹⁸ Vjeruje se da su mnogi od istaknutih umjetnika koji su definisali renesansu, kao što su Mikelanđelo i Leonardo da Vinči, imali veze sa muškarcima. Do renesanse, istopolne veze su bile tolerisane i nisu bile kažnjavane. Fukoovo istraživanje pokazuje da je tokom srednjeg vijeka, sve do renesanse preovladavao slobodan stav prema seksualnosti.¹⁹ Tek od 17. vijeka buržoazija potiskuje seksualnost kada zabrinuta za ekonomsku produktivnost, zajedno za crkvom

¹³ Clement (n 6).

¹⁴ George Olusola Ajibade, ‘Same-Sex Relationships in Yorùbá Culture and Orature’ (2013) 60 *Journal of Homosexuality* 965.

¹⁵ Binta Bajaha, ‘Postcolonial Amnesia: The Construction of Homosexuality as “Un-African”’ (LSE).

¹⁶ ‘Homosexuality | Meaning, History, & Facts | Britannica’ <<https://www.britannica.com/topic/homosexuality>> pristupljeno 15. oktobra 2022.

¹⁷ Michael Rocke, *Forbidden Friendships: Homosexuality and Male Culture in Renaissance Florence* (Oxford University Press 1996).

¹⁸ Guido Ruggiero, *The Boundaries of Eros: Sex Crime and Sexuality in Renaissance Venice* (Oxford University Press 1989).

¹⁹ Michel Foucault, *The History of Sexuality, Volume 1: An Introduction* (Pantheon Books).

sprovodi represivne politike. Prvi problem sa seksualnošću je bilo viđenje da se rasipa energija i vrijeme koje treba da bude utrošeno na produktivnost a drugi je bio politička briga o budućnosti, odnosno seks bez rađanja nema drugi cilj. Od 18. i 19. vijeka seksualni odnos uopšte kao i homoseksualni izražaji postaju kontrolisani od strane modernih državnih institucija.²⁰

Tzv. Bageri Zakon (Buggery Act) iz 1533. godine je bio Zakon kojim se kriminalizovao istopolni odnos za vrijeme vladavine kralja Henrika VIII. Prema ovom zakonu istopolna ljubav i seksualni odnos su definisani kao „kršenje volje Božje i Ljudi“. Zakon je važio sve do 1828. godine, kada je zamijenjen Zakonom o prekršajima protiv ličnosti, a istopolni odnosi su bili kažnjivi smrću do 1861. godine. Ovi zakoni su svakako uticali na pravne sisteme širom svijeta, odnosno na svim teritorijama koje su pale pod kolonijalnu vlast britanske krune. U Indiji, za vrijeme Čarlsa Kaninga, prvog Vicekralja Indije, vlada je uvela tzv. Odjeljak 377 koji je kriminalizovao seksualne radnje „protiv prirodnog poretka“, koji je bio zasnovan na Zakonu iz 1533. godine. Iako član 377 nikada nije eksplicitno pominjao homoseksualnost, istorijski se tumačilo da zabranjuje homoseksualne radnje. Britanski kolonizatori su takođe označili transrodnu populaciju kao „nezakonitu“ 1871. godine. Tokom indijske istorije prije 18. vijeka, postoje dokazi da homoseksualci nisu tretirani drugačije od svojih heteroseksualnih sugrađana. Vrhovni sud Indije je tek suspendovao Odjeljak 377 u 2018. godini.

Između 1864. i 1880. Karl Hajnrich Ulrihs je objavio seriju od dvanaest traktata, koje je zajednički nazvao Istraživanje zagonetke ljubavi između čovjeka i muškarca. Godine 1867. postao je prva samoproglašena homoseksualna osoba koja je javno istupila u odbranu homoseksualizma kada je na Kongresu njemačkih pravnika u Minhenu zagovarao rezoluciju kojom se poziva na ukidanje anti-homoseksualnih zakona. Seksualna inverzija od Havlok Elisa, objavljena 1896. godine, osporila je teorije da je homoseksualnost nenormalna, kao i stereotipe, i insistirala na sveprisutnosti homoseksualnosti i njenoj povezanosti sa intelektualnim i umjetničkim dostignućima.²¹

Psiholozi u 19. i 20. vijeku su uglavnom kvalifikovali homoseksualnost kao oblik mentalne bolesti. Razvijene su različite teorije, od onih da se homoseksualnost potiče od nasljeđa do Frojda koji je okarakterisao kao rezultat sukoba psihoseksualnog razvoja, uključujući identifikaciju sa roditeljem suprotnog pola. Sve takve teorije su danas opovrgнуте i homoseksualnost je skinuta sa liste bolesti u Dijagnostičkom i statističkom priručniku za mentalne poremećaje 1973. godine. Danas mnogi smatraju da je homoseksualnost posljedica više faktora uključujući odgoj i društvenu sredinu. Homoseksualni i biseksualni odnosi su zabilježeni kod velikog broja životinjskih vrsta, pogotovo monogamnih životinja, uključujući i slučajevе gdje istopolni partneri usvajaju napuštenu mladunčad životinja. U slučaju pingvina zabilježen je i fenomen krađe jaja od drugih parova, i inkubacije kamenja,

²⁰ Julia Sandra Bernal Crespo, Carlos Andrés Orozco Arcieri and Viridiana Molinares Hassan, ‘Foucault and Homosexuality: From Power Relation to Practice of Freedom’ [2022] Revista de Derecho Uninorte 111.

²¹ Havelock Ellis, *Sexual Inversion* (Arno Press 1975).

gdje istopolni pingvini oponašaju sredinu u kojoj žive i čuvaju kamenje u obliku jaja u svojima gnijezdima.

Prije Drugog svjetskog rata, Nacisti su otvoreno pozivali na zabranu i progon homoseksualaca. Godine 1933. nacistički demonstranti su izvršili raciju biblioteke Instituta za seksologiju (Institut für Sexualwissenschaft). Više od 20 000 knjiga je spaljeno. Bio je to udarac na životno djelo Magnusa Hiršfelda, osnivača Instituta. Hiršfeld, koji je bio Jevrej i gej, bio je pionir za prava i oslobođenje u berlinskoj naprednoj LGBTI zajednici. Osnovao je institut 1919. godine, nakon što je svoju karijeru kao aktivista započeo 1896. svojim pamfletom Safo i Sokrat, o gej muškarcu koji je sebi oduzeo život zbog primoravanja sredine da se oženi.

Dolaskom Nacista na vlast, gej muškarci i lezbejke su predstavljeni kao prijetnja za njemački narod. Himler je bio zadužen za sproveđenje strogih zakona protiv zajednice i oko 100 000 muškaraca je uhapšeno, strijeljano ili poslato u koncentracione logore. U Sachsenhausenu, većina homoseksualaca je bila zatvorena u „sissi blokovima“ i nije im bilo dozvoljeno da se miješaju sa drugim zatvorenicima. Često su radili duže smjene i dobijali više fizičkih radnih zadataka jer su Nacisti vjerovali da težak rad – rad u šljunčarama, cementarama i ciglanama – može da ih preobrati. Nacistički naučnici su takođe kastrirali i eksperimentisali na zatvorenicima u perverznim pokušajima da pronađu „lijek“ za njihovu seksualnost. Homoseksualci su nosili ružičasti trougao na uniformama pa su tako bili meta i zatvorenika i vojnika.

Nakon rata, u SAD-u je sprovedeno više istraživanja o ponašanju i seksualnosti. Alfred Kinslje je utvrdio da je homoseksualna aktivnost bila čest obrazac ponašanja u adolescenciji, i kod muškaraca i kod žena. Kinsljev izveštaj iz 1948, otkrio je da je 30% odraslih Amerikanaca doživjelo neku homoseksualnu aktivnost i da je 10% ispitanika izjavilo da je njihova seksualna praksa bila isključivo homoseksualna tokom perioda od najmanje tri godine između 16te i 55te godine života. Otprilike polovina manje žena u studiji prijavilo je pretežno homoseksualnu aktivnost. Njegove metode istraživanja i dolaska do zaključaka su dovedeni u pitanje i kritikovani ali svako novo istraživanje ukazuje da su ovi brojevi i veći. Ono što je važan Kinsljev doprinos jeste tvrdnja da ljudi ne treba karakterisati u apsolutnom smislu kao homoseksualne ili heteroseksualne, već ih treba posmatrati na spektru seksualne aktivnosti.²²

Druga polovina 20. vijeka je obilježena rastom društvenih pokreta koji su tražili jednakost, zabranu diskriminacije, zaštitu ljudskih prava i veću odgovornost država u zaštiti prava. Jedan od najvažnijih civilnih pokreta u istoriji jeste tzv. „Stounvolski ustanak“ od 28. juna 1969. godine. Radi se o seriji protesta kao odgovora na nasilne policijske racije u Njujorku, u gej klubu „The Stonewall Inn“. Tokom šest dana građani su protestovali protiv diskriminacije, kvalifikacije homoseksualnosti kao mentalne bolesti, kao i česte viktimizacije i zlostavljanja LGBTI zajednice od strane policije i drugih članova društva. Na godišnjicu od Stounvolskog

²² ‘Sexual Behavior in the Human Male | Work by Kinsey, Pomeroy and Martin | Britannica’ <<https://www.britannica.com/topic/Sexual-Behavior-in-the-Human-Male>> pristupljeno 17. oktobra 2022.

ustanka, 1970. godine organizovana je prva Parada ponosa koja se i danas održava širom svijeta kao podsjetnik da LGBTI zajednica postoji i u većini društva nije ravnopravna, već je i dalje marginalizovana i u mnogim sredinama potpuno odbačena. Jun mjesec se globalno obilježava kao mjesec ponosa kada se organizuju različite humanitarne i umjetničke manifestacije. Marša P. Džonson je bila glavna aktivistkinja za prava transrodnih osoba i jedna od centralnih figura ovog ustanka. Zajedno sa koleginicom trans aktivistkinjom Silvijom Riverom, Džonson je pomogla da se formiraju Revolucionari ulične transrodne akcije (STAR), radikalna politička organizacija koja je obezbijedila smještaj i druge oblike podrške beskućnicima kvir omladine i seksualnim radnicama na Menhetnu.²³

Kao odgovor na prethodno opisani razvoj istorije, nastaju feminističke i kvir teorije društva. Danas konzervativne politike pokušavaju da ih potisnu, opisujući ih kao štetne. U nekim državama kao što je Mađarska, Vlada je u potpunosti ukinula programe koje se bave studijom roda.²⁴ A suština je u tome da se feminističke i kvir teorije ne bave pitanjem sekса i seksualnosti, već oslobođenja od represivnih politika koje utiču na rodni identitet i seksualni izražaj. Jedna od najvećih zabluda je i činjenica da se ove teorije opisuju kao represivne prema muškom i heteroseksualnom identitetu. Naprotiv, obje teorije čvrsto brane sve identitete nalazeći da je glavni problem modernog društva njegova potlačenost kapitalizmom i patrijarhatom. Dakle, teorije ne samo da odbacuju rodne uloge nametnute ženama i kvir osobama, nego to odbacuju i u slučaju muškaraca koji takođe treba da se oslobole. Rodna ravnopravnost podrazumijeva dijeljenje privilegija i moći kao i odbacivanje seksizma, homofobije i transfobije. Kvir teorije nemaju jedinstven metodološki okvir, već su skup intelektualnih angažmana u odnosu na pol, rod i seksualnu želju. Termin kvir teorija opisuje raznovrsne kritičke prakse i prioritete: npr. razumijevanje reprezentacije pola i roda u književnim tekstovima, filmovima, muzici, umjetnosti; analize društvenog i političkog odnosa moći seksualnosti, kritike polno-rodnog sistema, studije transseksualnih i transrodnih identifikacija, sadomazohizam i prestupnih želja.²⁵

Danas, mnoga društva prihvataju otvorene rasprave o seksualnosti i seksualnim praksama bez istorijski ustanovljenih predrasuda. Zajedno sa sve većim prihvatanjem homoseksualnosti kao uobičajenog izraza ljudske seksualnosti, dugotrajna vjerovanja o homoseksualcima su počela da nestaju. Stereotipi o muškim homoseksualcima kao slabim i ženstvenim i lezbejkama kao o muževnim i agresivnim, koji su bili široko rasprostranjeni na Zapadu uglavnom su odbačeni.²⁶ Sve je više pripadnika LGBTI zajednice koji zauzimaju važne pozicije u društvu kao što su doktori/ke, naučnici/ce, političari/ke, privrednici/ce, umjetnici/ce.

²³ Documentary | Stonewall Forever (Directed by Ro Haber) <<https://stonewallforever.org/documentary/>> pristupljeno 17. oktobra 2022.

²⁴ Armut Beenden, ‘Hungary Bans Gender Studies in Universities: “It’s Not a Science”’ (2018) <<https://www.globalcitizen.org/de/content/hungary-bans-gender-studies-universities/>> pristupljeno 17. oktobra 2022.

²⁵ Tamsin Spargo, *Foucault and Queer Theory* (Icon Books 1999) 8.

²⁶ ‘Homosexuality | Meaning, History, & Facts | Britannica’ (n 15).

Od oktobra 2022. godine, u 32 države svijeta istopolni brakovi su dozvoljeni. Civilne zajednice su dozvoljene u 17 država i/ili teritorija. U izvještaju iz decembra 2020. godine, Međunarodno udruženje lezbejki, homoseksualaca, biseksualaca, trans i interpolnih osoba (ILGA World) je objavilo da je homoseksualnost kriminalizovana u 67 od 193 države članice UN i jednoj nezavisnoj jurisdikciji, Kukovim ostrvima. U Iraku i Egiptu, homoseksualnost je de facto kriminalizovana, ali ne i u zakonodavstvu. U Bruneju, Iranu, Mauritaniji, Nigeriji (Sjeverna Nigerija), Saudijskoj Arabiji i Jemenu, homoseksualnost se kažnjava smrću. Sve zemlje koje koriste smrtnu kaznu zasnivaju je direktno ili indirektno na šerijatskom pravu.²⁷

Situacija jeste bolja nego prije samo dvije decenije, ali učenje o jednakosti i inkluzivnosti je i dalje daleko u mnogim sredinama. U mnogim zemljama je i dalje nebezbjedno ispoljavati svoj seksualni identitet i orijentaciju. U Jermeniji je mladi par izvršio samoubistvo zbog uznemiravanja na internetu i talasa homofobije u državi.²⁸ U Slovačkoj, članici EU, ubica napadač je pucao u građane koji su bili u LGBT kafiću u centru grada.²⁹ Veliki put predstoji za izgradnju bezbjedne sredine, ali se počinje od škola i stvaranja inkluzivnih učionica koje će svim učenicima služiti za primjer kako se poštije drugačiji od sebe. Zabранa diskriminacije i jednakost su centralni principi modernog pravnog poretku.

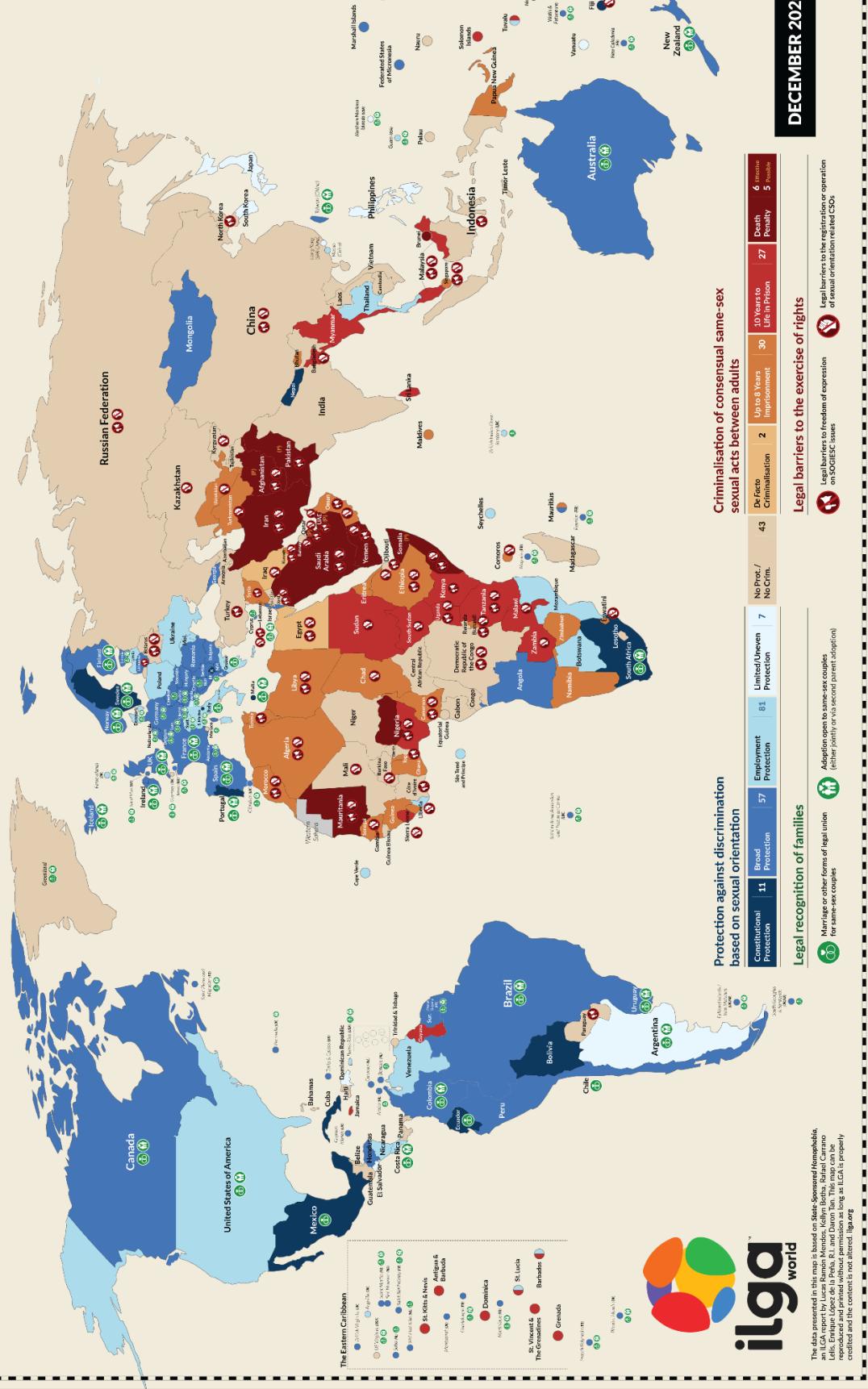
²⁷ Lucas Ramon Mendos and others, 'State-Sponsored Homophobia Report 2020: Global Legislation Overview Update' (ILGA 2020).

²⁸ Arzu Geybullayeva, 'Armenia Is Rocked by the Suicide of a Gay Couple' (*Global Voices*, 26 October 2022) <<https://globalvoices.org/2022/10/26/armenia-is-rocked-by-the-suicide-of-a-gay-couple/>> pristupljeno 18. oktobra 2022.

²⁹ Elsa Maishman, 'Slovakia LGBT Attack: Thousands Gather at Vigil Outside Bratislava Bar' *BBC News* (15 October 2022) <<https://www.bbc.com/news/world-europe-63267451>> pristupljeno 18. oktobra 2022.

SEXUAL ORIENTATION LAWS IN THE WORLD

From criminalisation of consensual same-sex sexual acts between adults to protection against discrimination based on sexual orientation

ILGA World: Sexual Orientation Laws in the World (2020)

Ljudska prava i zabrana diskriminacije

Bez obzira na to da li se pronalaze u ustavima ili međunarodnim ugovorima, ljudska prava se shvataju kao krajnje norme koje štite sve ljude bilo gdje da se nalaze od raznih političkih, pravnih, socijalnih i humanitarnih šteta. Evolucijski put zaštite ljudskih prava pratio je promjene u sve globalizovanijem svijetu.³⁰ Princip nediskriminacije je sadržan u svim značajnijim međunarodnim i regionalnim ugovorima o zaštiti ljudskih prava.

Osim Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, koja ne stvara direktne zakonske obaveze u državama potpisnicima, ali je prekretница u istoriji čovječanstva koja je poslužila kao okosnica za razvoj obavezujućeg pravnog okvira, Crna Gora je potpisnica svih relevantnih međunarodnih ugovora a posebno se ističu: Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (CCPR) Konvencija o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW); Međunarodna konvencija o uklanjanju svih oblika rasne diskriminacije (CERD); Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (CESCR); Konvencija o pravima djeteta (CRC); Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom (CRPD).

Evropska konvencija o ljudskim pravima iz 1953. godine jedan je od glavnih instrumenata za podršku misije Savjeta Evrope i predstavlja jedan od najboljih sistema u sferi zaštite ljudskih prava na svijetu. Rolf Rysdall, bivši predsjednik Evropskog suda za ljudska prava, opisao ju je kao „osnovni zakon Evrope“.³¹ Član 14. garantuje zaštitu od diskriminacije u uživanju prava zaštićenih konvencijom i zabranjuje diskriminaciju u odnosu na nekoliko podrazumijevanih osnova kao što su starosna dob, invaliditet, ekonomski i socijalni status, zdravstvena situacija, bračni status, državljanstvo, seksualna orientacija i rodni identitet. Obim zaštite od diskriminacije zahtijeva od država da djeluju protiv diskriminacije i to ne samo u vođenju javnih politika već i privatnih agenata na svim poljima. Godine 2000. usvojen je Protokol 12, a Crna Gora ga je potvrdila u junu 2006. Iako ga nisu ratifikovale sve potpisnice EKLJP-a, svrha Protokola je da proširi obim zabrane diskriminacije na jednak tretman, uključujući prava zagarantovana nacionalnim zakonima. Evropska socijalna povelja (ESC) usvojena je 1961. godine i predstavlja još jedan ugovor o ljudskim pravima koji igra važnu ulogu u nadogradnji standarda zaštite od diskriminacije i uživanja ljudskih prava. Član 14. Evropske konvencije zabranjuje diskriminaciju u vezi sa uživanjem prava predviđenih Konvencijom, dok Protokol br. 12 proširuje tu zabranu izvan opsega Konvencije.

Nakon ponovnog sticanja nezavisnosti, Crna Gora je 28. juna 2006. godine postala članica UN-a. U skladu s odredbama Ustava i principima pravnog poretku utvrđenim u članu 9, svi potvrđeni i objavljeni međunarodni ugovori i opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava imaju primat nad domaćim zakonodavstvom i neposredno se primjenjuju kada uređuju odnose drugačije od unutrašnjeg zakonodavstva. Član 17. predviđa da će se sva prava i slobode ostvarivati na osnovu Ustava i potvrđenih međunarodnih sporazuma. Pored toga,

³⁰ Mirko Đuković, *Handbook on Anti-Discrimination Law* (Council of Europe 2020).

³¹ F. Lič, Obraćanje Evropskom sudu za ljudska prava, Beogradski centar za ljudska prava i Misija OEBS u Srbiji 2007.

član 118. predviđa da je sud obavezan da sudi na osnovu Ustava, zakona kao i objavljenih međunarodnih sporazuma. I na kraju, član 145. reguliše usklađenost zakonskih propisa i propisuje da zakon mora biti u skladu s Ustavom i potvrđenim međunarodnim standardima. To znači da se Crna Gora obavezala da uvrsti standarde zaštite koji su navedeni u međunarodnom i regionalnom pravnom okviru o ljudskim pravima.

Član 8. Ustava Crne Gore sa amandmanima I-XVI, prvi put uvodi zabranu diskriminacije kao pravni princip. Zabranjuje direktnu ili indirektnu diskriminaciju po bilo kom osnovu, ali takođe predviđa da se u slučaju uvođenja nacionalnog zakonodavstva sa određenim posebnim mjerama koje imaju za cilj doprinos jednakosti i zaštiti osoba koje su u neravnopravnom položaju, takvo zakonodavstvo neće smatrati diskriminacijom. Jedan od ključnih zakona koji uspostavlja sistem zaštite od diskriminacije usvojen je 2010. godine. Član 2. Zakona o zabrani diskriminacije zabranjuje svaki oblik diskriminacije, po bilo kom osnovu, a takođe definiše direktну i indirektnu diskriminaciju. Višestruka i unakrsna diskriminacija uočava se naročito u slučaju Romkinja, kao i žena drugog etničkog porijekla. U mnogim slučajevima, pored toga što su diskriminisane uslijed pomenutog zaštićenog osnova, one dodatno pate ako su i žene sa invaliditetom, transrodne ili lezbejke. Prihvatanje LGBTI zajednice kreće se sporije, mada je postignut određeni napredak u zakonodavnom okviru kada je usvojen novi Zakon o istopolnim partnerstvima. Strategija za unaprjeđenje kvaliteta života LGBTI osoba u Crnoj Gori 2019-2023. usredsrijedena je na definisanje mjera za dalju primjenu međunarodnih standarda, a to se svakako odnosi na građene tolerantnog društva.

Tolerantno društvo koje poštuje različitost i koji pruža svima jednaku šansu je najprije uspostavljeno pravnim okvirom, međutim, da bi se tako nešto i desilo svi građani moraju da se uče univerzalnim vrijednostima jednakosti, poštovanja dostojanstva i nediskriminaciji. Te prve lekcije se uče u kući a zatim u školama. Prosvjeta igra ključnu ulogu u usađivanju ovih vrijednosti u djecu, buduće ravnopravne građane Crne Gore. Da bi se ovim vrijednostima učili, škole moraju da budu bezbjedna sredina gdje će učenici ne samo moći da se povjere o svojim problemima, već i gdje će biti sačuvani od uznemiravanja, vršnjačkog nasilja, i gdje će moći da žive slobodno u skladu sa svojim identitetom.

Škola kao bezbjedna sredina

Pravo na obrazovanje ne uključuje samo pravo na pristup školi već i pravo na tačne i odgovarajuće informacije o seksualnosti, kako bi se osiguralo da mladi mogu da vode zdrav život, donose informisane odluke i zaštite sebe i druge od polno prenosivih infekcija. Takođe, pravo na obrazovanje podrazumijeva jednak pristup svih, bez obzira na njihove karakteristike, identitet, rasu, naciju, porijeklo ili seksualnu orijentaciju. Ugovorna tijela Ujedinjenih nacija izrazila su zabrinutost zbog uticaja diskriminacije u školama i drugim obrazovnim ustanovama na sposobnost učenika koji pripadaju LGBTIQ+ zajednici.³²

U nekim slučajevima, obrazovne vlasti i škole su aktivno diskriminisale, odbijale prijem ili čak protjerivale mlade ljudi zbog njihove seksualne orientacije ili rodnog identiteta ili izražavanja, kršeći prava djeteta i adolescenata na obrazovanje, na nediskriminaciju i poštovanje rodnog identiteta. LGBTI učenici često doživljavaju maltretiranje, nasilje i uzneniranje u školi od strane ostalih učenika ali i nastavnika. Oni takođe mogu biti predmet „implicitnog“ nasilja u obrazovnim politikama, propisima, nastavnim planovima i programima, nastavnim materijalima i nastavnim praksama. To se najprije odnosi na kurikulume koji u potpunosti isključuju bilo kakve informacije o LGBTI zajednici, ali kurikulume koje pružaju štetne i netačne informacije. Na taj način se dodatno ugrožava pokušaj stvaranja inkluzivnih sredina u školama.

Izolacija i stigma mogu da dovedu do niskog samopoštovanja i depresije, i da doprinesu izostajanju sa nastave, prisiljavanju djece da napuste škole i, u ekstremnim slučajevima, samoubistvu. Studija sa Novog Zelanda, iz 2014. godine, pokazala je da lezbejke, gej i biseksualni učenici su imali tri puta veću vjerovatnoću da budu maltretirani od svojih heteroseksualnih vršnjaka, a transrodni studenti su imali pet puta veću vjerovatnoću da će biti maltretirani od učenika koji nisu transrodni.³³

Suočavanje sa predrasudama i maltretiranjem mlađih LGBTI osoba u obrazovanju zahtjeva od vlasti i škola da se aktivno bore protiv diskriminacije i osiguraju da školski programi pozitivno integrišu različitosti. Studija Ujedinjenih nacija o nasilju nad djecom preporučila je da države „ohrabre škole da usvoje i primjenjuju kodekse ponašanja koji se primjenjuju na sve zaposlene i učenike koji se suočavaju sa svim oblicima nasilja, uzimajući u obzir rodno zasnovane stereotipe i ponašanje i druge oblike diskriminacije“, i „specifični programi koji se bave cijelokupnim školskim okruženjem, uključujući i ... sprovodenje politike protiv maltretiranja i promovisanje poštovanja prema svim članovima školske zajednice“.³⁴

Dok je pitanje specifičnih programa koji se bave cijelokupnim školskim sistemom u nadležnosti Vlade, a to podrazumijeva i reformu nastavnih programa koji bi se adekvatno

³² ‘Born Free and Equal: Sexual Orientation, Gender Identity and Sex Characteristics in International Human Rights Law’ (OHCHR 2019) HR/PUB/12/06/Rev.1.

³³ ibid 61.

³⁴ ibid 63.

bavila ne samo seksualnim obrazovanjem već i LGBTI istorijom, jezikom, kvir teorijama, umjetnosti itd. Dok u većini programa učenici znaju činjenice o caru Hadrijanu, malo je nastavnika koji će podijeliti i činjenicu da je Hadrijan bio homoseksualac. Slično je i sa Eleonor Ruzvelt, koja je jedna od najzaslužnijih žena za usvajanje UN Deklaracije o pravima čovjeka. Alan Tjuring je genije koji je smatra ocem modernog računarstva, a tokom II Svjetskog rata je uspio da dešifruje „Enigmu“ i time razbio šifre nacista je bio homoseksualac kojeg su vlasti podvrgle tzv. „konverzionoj“ terapiji da bi na kraju izvršio samoubistvo.

Pitanje transformacije škola u bezbjednija okruženja je najviše odgovornost rukovodstva škole i nastavnog osoblja. To se prije svega postiže usvajanjem pravila ponašanja koja će se oslanjati na prava učenika. Škole treba da usvoje ili unaprijede smjernice protiv maltretiranja i uzneniranja, utvrde pravila ponašanja u toaletima i svlačionicama, da promovišu inkluzivna pravila u sportskim društvima škole, propisu pravila odijevanja poštujući raznolikosti identiteta i da organizuju inkluzivne radionice o seksualnom zdravlju kao i psihološku podršku.³⁵

³⁵ ‘Adults Supporting 2SLGBTQI Youth’ (*Egale*) <<https://egale.ca/awareness/adults-supporting-2slgbtqi-youth/>> pristupljeno 23. oktobra 2022.

Pravila inkluzivne učionice – nastavnici/ce saveznici/ce

Za početak je važno da nastavnici razumiju pojmove i da se trude da koriste rodno senzitivan jezik. Na taj način će dati primjer i učenicima kako da se ponašaju i usvajaju norme ponašanja koji doprinosi jednakosti. Treba biti pažljiv i ne donositi zaključke o nečijem rodnom identitetu ili seksualnosti po tome kako neko izgleda. Ovo ne važi samo za LGBTI zajednicu, već i za sve učenike. Najbolja praksa je da koristimo rodno neutralan jezik kad god je to moguće. Pogotovo kada se obraćamo cijelom razredu. Poznavanje terminologije i korišćenje neutralnih odrednica je odličan način da se pokaže savezništvo. Pa tako umjesto da kažemo „momci i djevojke“, možemo reći „omladino“. U učionicama možemo napraviti pravila ponašanja koja važe za tu sredinu, uključujući i promjenu tradicionalnog rasporeda klupa. Kada učenici sjede u krugu postiže se veći osjećaj pripadnosti i jednakosti.

Jedan od načina da testirate sebe kao saveznika sve djece jeste da utvrdite koje predrasude sami osjećate. Pitajte sebe sledeća pitanja:

1. Kako biste reagovali da vam se „autuje“ učenik/ca? Šta biste prvo pomislili?
2. Da li biste savjetovali odlazak kod ljekara onome za koga mislite da je LGBTI?
3. Da li ste ikada bili na LGBTI društvenom događaju? Ako ne, zašto?
4. Možete li da se sjetite tri istorijske ličnosti koje su bile lezbejke, gej ili biseksualne?
5. Možete li se sjetiti tri istorijske ličnosti koje su bile transrodne?
6. Da li ste se ikada smijali na račun LGBTI osoba i da li prenosite šale na njihov račun?
7. Ako se ne identifikujete kao LGBTI, kako biste se osjećali da ljudi misle da ste LGBTI?

Odgovori na ova pitanja mogu da pomognu da razumijemo sopstvene predrasude. Način da ih prevaziđemo je da razvijamo kulturu zlatnih pravila koja će važiti u učionicama. Prilikom zaposlenja na Zapadnim univerzitetima, kandidati su skoro uvjek upitani da uz prijavu prilože i svoju filozofiju nastave. Kada razmišljate o tome šta je vaša filozofija nastave, o čemu najviše razmišljate? Na koji način mislite da možete ostati dosljedni toj filozofiji?

Zlatno pravilo u svim situacijama a ne samo u onim u kojima se radi o LGBTI osobama jeste da se ponašamo prema drugima onako kako bismo mi sami željeli da se prema nama ponašaju. To bi trebalo da bude osnovno pravilo u svakoj zajednici. Pravila inkluzivne učionice nisu univerzalna, i svaki nastavnik ih uređuje sa svojim učenicima. Ljudsko dostojanstvo je najvažnije. LGBTI inkluzivno obrazovanje se odnosi na očuvanje tog dostojanstva i poštovanju različitosti ljudskih bića.

Ukoliko se odlučite da uzmete aktivniju ulogu u školskoj zajednici kako biste podržali LGBTI đake, treba da napravite strateški plan kako da to realizujete. U tom pogledu, savjet je da odgovorite na sledeća pitanja:

1. Šta mogu da uradim da podržim LGBTI đake?
2. Šta mogu da uradim da edukujem kolege i đake?
3. Šta mogu da tražim da se promijeni u školi?
4. Koje resurse imam na raspolaganju?

Važno je da napravite plan sa realnim ciljevima kao i metod koji ćete koristiti da dokumentujete realizaciju tog plana. Npr. možete da uredite vremenski okvir za postizanje većeg cilja do kojeg se dolazi preko nekih manjih ciljeva. Jako je važno da poznajete svoj kolektiv kao i sredinu u kojoj živate. U većim gradovima kolege i roditelji su otvoreniji za saradnju nego u manjim. U većim gradovima su resursi veći. Zato ciljevi mogu da budu grupisani u neku od kategorija:

1. Pravila ponašanja i procedure u školi - da li škola ima mjere protiv vršnjačkog nasilja, da li je potrebno nešto mijenjati, da li mjere pokrivaju sve vidove nasilja, da li postoje pravila u vezi odijevanja, pravila u vezi prijave uzneniranja, da li su procedure jasne, da li su procedure tajne i sl.
2. Kursevi i kurikulumi – da li se seksualno i zdravstveno obrazovanje organizuje redovno, da li je obavezno, ko su nastavnici koji predaju te predmete, da li možete da pomognete, da li postoji dovoljno informacija u biblioteci za đake koje zanimaju ove teme, da li je psiholog dostupan/na, postoje li tabu teme u školi, da li je moguće organizovati sekcije koje će raditi na rušenju tabua, da li i jedan od kurikuluma govori o LGBTI istoriji, umjetnosti, događajima i sl.

Homofobija, transfobija i verbalno uzneniranje

Homofobija i transfobija su mržnja, strah i nelagoda zbog nečijeg seksualnog ili rodnog identiteta. Seksualne manjine su skoro uvijek izložene nekom obliku uzneniranja. U školama gdje je vršnjačko nasilje dominantan obrazac ponašanja, uzneniranje LGBTI učenika je izraženo i manifestuje se na različite načine. Ti komentari mogu da budu u okviru šala ili svakodnevног sleng jezika koji ne mora biti upućen konkretno nekome ali eho takvih komentara šalje neprijateljske poruke. Tako će se među heteroseksualnim drugovima često čuti da se jedni drugima obraćaju sa „pederu“ kako bi unizili jedne druge u cilju dostizanja nekog cilja ili pobjede u argumentu. Neprikladni komentari mogu doći i od nastavnika, koji ne koriste nužno pogrdne riječi ali mogu da aludiraju na nečiji status. Homofobija i transfobija se dakle izražavaju indirektno i direktno kroz jezičke konstrukcije koje šalju negativne signale okolini. U ovakvim situacijama LGBTI učenici se ne osjećaju bezbjedno i kao posljedica izbjegavaće da budu dio zajednice što će se odraziti i na njihove rezultate u školi. Homofobija, bifobija i transfobija bole cjelokupno društvo. Čutanje o problemima seksualnih manjina zajedno sa homofobičnim, bifobičnim i transfobičnim uzneniranjem, negativno utiče na mentalno zdravlje i dovodi mlade u veći rizik od depresije, anksioznosti i suicida.

Fizičko uzneniranje i nasilje

Fizičko uzneniranje može biti oblik nasilne neverbalne komunikacije. U tom smislu fizičko uzneniranje postiže dodatni efekat stvaranja nemira i nelagode za učenike koji se identifikuju kao dio LGBTI zajednice. Vrlo često uzneniranje ne mora da proizvodi fizičku bol ali jeste uvod u nasilje. Nasilni pokreti, prijetećeg karaktera se takođe smatraju uzneniranjem. Vrlo važan podatak o našoj sredini jeste i to da svaki drugi građanin smatra da je fizičko kažnjavanje djece prihvatljivo i vjeruje da vikanje na dijete ne predstavlja

nasilje.³⁶ Zapitajmo se onda koliko djeca koja žive u ovoj sredini uzimaju ovo vjerovanje kao pravilo. Istraživanja UNICEF-a pokazuju da više od 2/3 djece u Crnoj Gori jeste ili je bilo izloženo psihološkog agresiji a 1/3 je tjelesno kažnjavana. Isto istraživanje je utvrdilo da postoji sistemska podrška ovakvom vaspitanju u Crnoj Gori. Dakle, fizičko uznemiravanje i nasilje nije posljedica naivne igre među učenicima, umnogome je to i obrazac ponašanja.

Seksualno uznemiravanje i nasilje

Seksualno uznemiravanje je jedan od najčešćih oblika seksualnog nasilja a to iz razloga što se najlakše toleriše i žrtve vrlo često odmah ne razumiju razmjeru ovakvih radnji. Neželjena ponašanja ne uključuju nužno i seksualni odnosno fizički kontakt. Seksualno uznemiravanje može da se manifestuje kroz gestikulaciju, neverbalnu komunikaciju i govor tijela, aludiranje na polne radnje, obnaživanje i sve radnje koje kod žrtve izazivaju osjećaj srama. Seksualno uznemiravanje koje se manifestuje kroz fizički dodir pod prisilom, a koja ne znače penetraciju. To mogu biti prisilni dodiri tijela, dodirivanje intimnih djelova tijela, prisiljavanje na masturbaciju, na gledanje masturbacije ili pornografskog sadržaja i sl.

Veće su šanse za seksualno uznemiravanje homoseksualaca od ostalih pripadnika manjine jer se seksualno uznemiravanje manifestuje i kao seksualno ponižavanje jačeg pola. Takođe, manja je vjerovatnoća da će djevojke određena iskustva doživjeti kao seksualna, jer su djevojke izložene nekom od vidova uznemiravanja od rane dobi, za razliku od muškaraca.

Razumijevanje ljudskog identiteta

Stvaranje osjećaja ličnog identiteta smatra se centralnim razvojnim zadatkom adolescenata. Promjene sazrijevanja u biološkim, psihološkim i društvenim domenima povećavaju kapacitete tinejdžera da formiraju osjećaja identiteta integrišući ideje o tome ko su i šta znače drugima. Te ideje su u mnogome zavisne od okruženja u kojem se razvijaju.³⁷ Adolescencija je vrijeme promjena, kada tijelo, emocije i kognitivne sposobnosti sazrijevaju. To je takođe vrijeme kada adolescenti postaju nezavisniji od svojih roditelja i uspostavljaju bliže odnose sa ljudima van porodice, i kao prijatelji i kao romantični partneri. Centralni razvojni zadatak adolescencije je razvijanje stabilnog i koherentnog identiteta angažovanjem u ključnim pitanjima identiteta „Ko sam ja?“ "Kako sam nastao?" i „Kuda ide moj život?“ Adolescenti, od 12 do 22 godine, pokazuju veliku raznolikost u zrelosti u smislu različitih procesa identiteta koji su uključeni u otkrivanje ko su.³⁸

Dio tog sazrijevanja je i široki spektar seksualnog ponašanja, uključujući partnerske i individualne aktivnosti, pri čemu čak do 70% adolescenata se upušta u prva seksualna iskustva prije 17 godine života. Razvojni trendovi inicijacije seksualnog ponašanja razlikuju se na osnovu demografskih karakteristika. Postoje i etničke razlike u stopama seksualnog

³⁶ 'Nasilje nad djecom' <<https://www.unicef.org/montenegro/nasilje-nad-djecom>> pristupljeno 31. oktobra 2022. 2022.

³⁷ Marilyn J Montgomery, 'Identity Development Theories' in Stephen Hupp and Jeremy Jewell (eds), *The Encyclopedia of Child and Adolescent Development* (1st edn, Wiley 2020).

³⁸ Ann Frisén and Py Liv Eriksson, 'Identity Development Processes' in Stephen Hupp and Jeremy Jewell (eds), *The Encyclopedia of Child and Adolescent Development* (1st edn, Wiley 2019).

ponašanja uključujući i religiozni segment njihovog odrastanja. Sopstveni seksualni doživljaj obuhvata višestruke internalizovane spoznaje o seksualnosti, kao što su seksualni identitet, seksualna želja ili spremnost, seksualno samopoštovanje itd. Većina LGBTI omladine potvrđuju svoj seksualni identitet tokom adolescencije tako što se često upuštaju u seksualne aktivnosti sa partnerima suprotnog pola prije nego li sa partnerima istog pola. Međutim, to nije pravilo.³⁹ Drugi važni segment te spoznaje jeste i uticaj roditelja i vršnjaka kao ključnih faktora seksualne socijalizacije, jer roditelji i vršnjaci prenose očekivanja i stavove o seksualnosti eksplisitnim i implicitnim porukama pa tako adolescenti često usvajaju ponašanje ali i stavove okruženja, a prije svega roditelja i staratelja.⁴⁰

Razvoj seksualnog identiteta se široko odnosi na proces razmatranja, istraživanja, prepoznavanja, prihvatanja i na kraju izražavanja različitih aspekata nečije seksualnosti. Važno je zapamtiti da se seksualna orijentacija odnosi na predisponiranu seksualnu privlačnost i/ili ponašanje osobe prema pripadnicima istog i/ili drugog pola. Nasuprot tome, seksualni identitet može odražavati identifikaciju sa nečijom seksualnom orijentacijom, ali sveobuhvatnije može uključivati aspekte nečije seksualnosti kao što su seksualne vrijednosti, ponašanja (uključujući seksualni kontakt bez snošaja), želje, fantazije, i iskustva zaljubljivanja. Na kraju, iako seksualni identitet obično počinje da se razvija tokom kasnog djetinjstva ili rane adolescencije (7–12 godina), kao i identitet uopšte, to je fluidna konstrukcija koja se razvija i često mijenja tokom životnog vijeka. Dakle, seksualni identitet je promjenjiv i može biti stvar izbora dok to nije slučaj sa seksualnom orijentacijom.⁴¹

Globalna anketa LGBT+ Pride 2021 ukazuje na generacijski jaz oko rodnog identiteta i seksualne privlačnosti. U prosjeku, globalno, 80% ispitanika se identificira kao heteroseksualci, 3% kao gej, lezbejka ili homoseksualci, 4% kao biseksualci, a 1% kao panseksualac ili omniseksualac, isto toliko i kao aseksualni, 1% kao „drugi“, a 11% nije sigurno ili neće da kaže. Ukupno oko 7% stanovništva kaže da ih privlači isti pol a 4% da ih privlače oba pola. Interesantne razlike su primjećene među različitim generacijama. Generacija „Z“ (rođeni od 1997. godine) se identificira kao gej ili homoseksualci (4%), odnosno lezbejke (1%) dok je kod generacija „Y“ (milenijalci) to 3% odnosno 1%. U slučaju generacije „X“ jedan posto manje, dakle 2% a u generaciji „bumera“ 1%.⁴²

³⁹ Rose Wesche and Eva S Lefkowitz, ‘Normative Sexual Development and Milestones’, *The Encyclopedia of Child and Adolescent Development* (John Wiley & Sons, Ltd 2020).

⁴⁰ *ibid.*

⁴¹ Katherine A Crowell, ‘Sexual Identity’ in Stephen Hupp and Jeremy Jewell (eds), *The Encyclopedia of Child and Adolescent Development* (1st edn, Wiley 2020).

⁴² Nicolas Boyon, ‘LGBT+ Pride 2021 Global Survey Points to a Generation Gap around Gender Identity and Sexual Attraction’ (*Ipsos*) <<https://www.ipsos.com/en/lgbt-pride-2021-global-survey-points-generation-gap-around-gender-identity-and-sexual-attraction>> pristupljeno 30. oktobra 2022.

Components of Human Identity

This is a friendly infographic that visually represents four components of human identity. The terms associated with each category are ever evolving. Here are just a few:

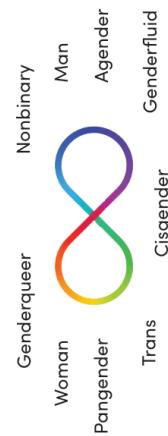
ASSIGNED SEX

The biological classification of a person as female, male or intersex. It is usually assigned at birth based on a visual assessment of external anatomy.

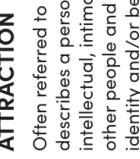
GENDER IDENTITY

A person's internal and individual experience of gender. It is not necessarily visible to others and it may or may not align with what society expects based on assigned sex.

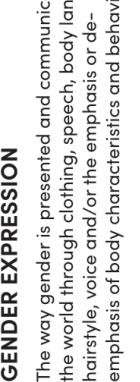
ATTRACTION

Often referred to as a sexual orientation, attraction describes a person's potential for emotional, spiritual, intellectual, intimate, romantic and/or sexual interest in other people and may form the basis for aspects of one's identity and/or behaviour.

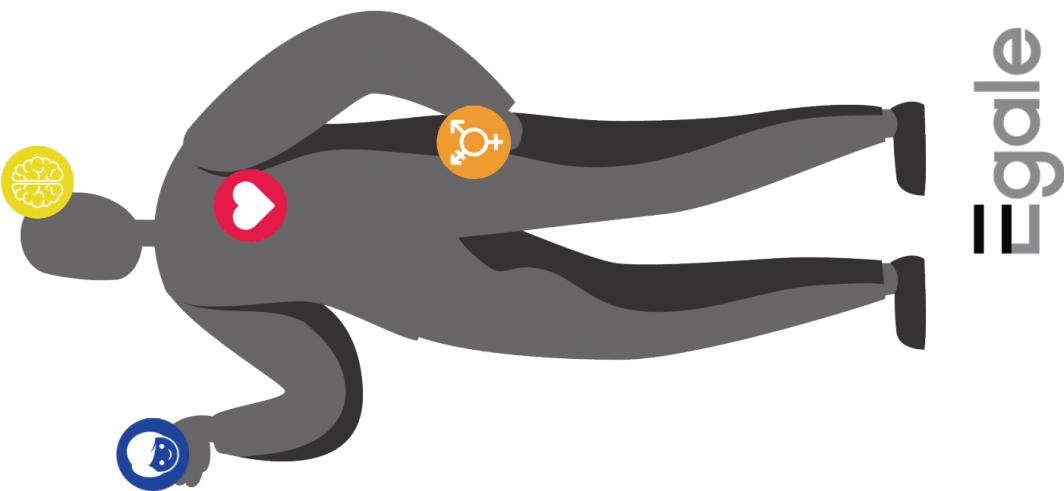
GENDER EXPRESSION

The way gender is presented and communicated to the world through clothing, speech, body language, hairstyle, voice and/or the emphasis or de-emphasis of body characteristics and behaviours.

UMBRELLA TERMS

Many terms related to 2SLGBTQ identities fall into more than one category.

Egale

Podrška učenicima koji se „autuju“

Vaš odgovor na nečije „autovanje“ je jako važan. Oni koji se odluče da to urade su vjerovatno prethodno dugo vagali na koji način i da li da vam kažu ko su i kako se osjećaju.⁴³ Ovo su neki od savjeta GLSEN, američke obrazovne organizacije koja radi na okončanju diskriminacije, uznemiravanja i maltretiranja na osnovu seksualne orientacije, rodnog identiteta i rodnog izražavanja i na podsticanju LGBTI kulturnog uključivanja:

- ❖ Ponudite podršku, nemojte samo prepostaviti da će je đak zatražiti samoinicijativno. Moguće je da su oni već potpuno zadovoljni svojom seksualnom orientacijom ili rodnim identitetom i možda im neće biti potrebna neka konkretna podrška. Autovanje nekad ima za cilj samo da ih bolje upozna i razumije sredina u kojoj su. Važno je da pokažete da ste dostupni;
- ❖ Budite uzor prihvatanja. Trudite se da koristite inkluzivni jezik koji ćete staviti do znanja ostalima da je važno da gradite sigurno okruženje. Na taj način pokazujete da ne pravite pretpostavke o nečijem identitetu ili seksualnoj orientaciji. Adresiranje stereotipa i predrasuda o LGBTI osobama vas pozicioniraju kao pozitivan uzor. Pokažite da ste netolerantni prema homofobiji i transfobiji, kao i bilo kojem negativnom ponašanju prema bilo kojoj grupi u učionici i školi;
- ❖ Pokažite da cijenite hrabrost đaka koji se autuju vama ali i onima koji su to već uradili prema široj zajednici. Autovanje gledajte kao neku vrstu poklona, jer pokazuje veliko povjerenje koje vam je ukazano. Osim toga, autovanje je i izraz poštovanja onih koji se odluče na taj korak prema onima kojima se autuju;
- ❖ Slušajte! Budite aktivan slušalač. Jedan od najboljih načina da podržite đake je da ih saslušate i date im do znanja da ste tu da slušate. Autovanje je dug proces i velike su šanse da će vam se ponovo obratiti da razgovarate o ovom procesu, izazovima i radostima boravka u školi;
- ❖ Obezbijedite i poštujte povjerljivost. Ukoliko je neko to rekao samo vama, važno je da čuvate tu informaciju za sebe. Često oni koji se autuju u privatnosti nisu spremni da kažu drugima. Uvjerite đake da je taj razgovor povjerljiv i poštujte njihovu privatnost.
- ❖ Postavljajte pitanja koja pokazuju razumijevanje, prihvatanje i saosjećanje. Neki predlozi su:
 - Da li još neko zna, od kolega, od učenika, roditelji?
 - Da li je ovo tajna koju aktivno kriju i koja utiče na njihovu svakodnevnicu u školi?
 - Da li se osjećaju bezbjedno u školi?
 - Da li se osjećaju bezbjedno u kući?
 - Da li ih neko još podržava?
 - Da li im treba neka pomoći i kakva?
 - Da li se osjećaju sigurno u Vašoj učionici i šta treba da uradite da im pomognete dok su na Vašim časovima?
 - Da li ste ih ikada nesvesno povrijedili ili uvrijedili?

⁴³ *The Safe Space Kit: Guide to Being an Ally to LGBT Students* (GLSEN 2016) 14.

- ☒ Ne zaboravite da autovanje ne mijenja činjenicu ko su oni kao individua. Oni su i dalje ista osoba koju ste poznavali prije; samo sada imate više informacija o njima, što bi moglo poboljšati vaš odnos. Dajte im do znanja da se ništa u vašem odnosu ne mijenja. Ako ste šokirani, pokušajte da ne dozvolite da se to vidi i osjeti;
- ☒ Autovanje je i dalje izazov za tradicionalne norme i kulturne obrasce u nekim sredinama. Nečije autovanje će vas možda natjerati da razmotrite svoja uvjerenja o seksualnoj orijentaciji, rodnom identitetu i rodnim ulogama u društvu;
- ☒ Zapamtite, rodni identitet nije isto što i seksualna orijentacija. Ukoliko vam đak kaže da je transrodna osoba to vam ne daje nikakve informacije o njihovoj seksualnoj orijentaciji.

↳ Recite im da ih prihvivate onakve kakve jesu; ↳ Pitajte da li i drugi znaju; ↳ Stavite im do znanja da ste tu; ↳ Podržite rodno izražavanje i koristite inkluzivni jezik kad god je to moguće; ↳ Ne dozvolite homofobiju i mržnju u učionici, od vašeg autoriteta zavisi; ↳ Potražite informacije o seksualnim manjinama, čitajte i obrazujte se više; ↳ Podstaknite i kolege da čine isto; ↳ Tražite uvođenje tema u obrazovne kurikulume koje će doprinositi razbijanju tabua; ↳ Vjerujte da LGBTI osobe mogu voditi srećan život.	↖ Recite đaku da je to „samo faza“; ↖ Pokušavati da promijenite identitet đaka; ↖ Okrivite eksterne faktore, kao što su umjetnost, TV i sl.; ↖ Ignorišete njihov zahtjev za korišćenje drugog imena i/ili zamjenice; ↖ Podstičete homofobiju, bifobiju ili transfobiju u učionici; ↖ Kažete drugima; ↖ Sprječite đake da imaju jednak pristup ostalim obrazovnim sadržajima; ↖ Koristite religiju kao izgovor da ih ne prihvativate; ↖ Izbjegavate da govorite o identitetu i seksualnim manjinama na časovima i u školi.

Zaključci – perspektive nastavnika/ca

Učesnici/ce treninga su bili nastavnici/ce iz različitih grupa predmeta (sociologija, jezici i književnost, psihologija, matematika i dr.) i predstavljali su različite škole sa sjevera Crne Gore (gimnazije i srednje mještovite škole), a kroz interaktivan rad i diskusiju su osmišljeni konkretni predlozi kako najbolje unaprijediti obrazovne programe i doprinijeti većoj inkluziji LGBTI tema u različitim oblastima. Dodatno, razmatrane su mogućnosti veće synergije među različitim nastavnim oblastima, kako bi se LGBTI teme obuhvatile iz više perspektiva. Upravo iz svih ovih razmatranja proizilaze i zaključna razmatranja, koja dolaze iz perspektive samih nastavnika/ca, a za koja su autori/ke smatrali da je neophodno da se nađu u ovom dijelu Resursnog priručnika.

Prije svega, učesnici/ce treninga su identifikovali niz ključnih problema sa kojima se, u većoj ili manjoj mjeri, susrijeću u svom prosvjetnom radu. Tu prevashodno spadaju okolnosti koje se tiču ukupnog okruženja u kome funkcionišu i oni kao nastavnici/ce i sami učenici/ce, a gdje je prepoznato da su predrasude, stereotipi, diskriminacija i netolerancija izraženi fenomeni i da nedostaje adekvatna sistemska podrška u njihovom rješavanju. Ukazano je i da sami učenici/ce u većini slučajeva nemaju kućno okruženje u kome bi otvoreno mogli da razgovaraju o seksualnosti, reproduktivnom zdravlju i srodnim temama, te da najveći teret obrađivanja ovih pitanja samim tim pada na prosvjetne radnike/ce. Dodatno, istaknuto je i prisustvo snažnog tradicionalističkog nasljeđa, odnosno matrica ponašanja koje se prenose sa roditelja na djecu, a koje znaju da imaju negativan uticaj na prihvatanje i inkluziju marginalizovanih društvenih grupa, uključujući i LGBTI osobe. Zatim je i konstatovano da su LGBTI teme itekako nevidljive i nezastupljene u sklopu redovnih nastavnih planova i programa, te da je njihovo sporadično pominjanje kroz pojedine izborne predmete nedovoljno da dovede do značajnijih društvenih promjena i inkluzivnog obrazovanja.

S druge strane, takođe je od strane nastavnika/ca uočeno da su djeca u mnogo većoj mjeri otvorenija prema LGBTI zajednici od svojih roditelja ili nekih prethodnih generacija, ali da im nedostaju ukupni mehanizmi podrške i formalno uključivanje ovih tema u obrazovni sistem, kako bi na adekvatan način mogli da razumiju i sagledaju ukupan spektar identiteta koji postoje, a u koje spadaju i različiti manjinski seksualni identiteti i sl. Upitani šta vide kao najveći faktor kod samoprihvatanja LGBTI osoba, na nivou srednjih škola, učesnici/ce su identifikovali socijalno okruženje kao ključni segment. Dodatno je istaknuto da bi bilo prijeko potrebno da se radi na sveobuhvatnoj reformi obrazovnog sistema (na kvalitetan i suštinski način), ali i porodice i porodičnih odnosa, kako bi se razvile vrijednosti koje ne baštine mržnju, odbacivanje i netoleranciju.

U odnosu na svoj rad i rad svojih koleginica i kolega, učesnici/ce treninga su prepoznali da su nedostatak znanja i izloženosti LGBTI zajednici, te drugim marginalizovanim grupama uopšte, ključna prepreka u radu i njihovom djelovanju kao prosvjetnih radnika/ca. Takođe su uočeni i neki naslijedjeni problemi, koji imaju uticaja na stavove i ponašanje kako roditelja tako i učenika/ca, a u koje primarno spadaju (za)ostaci plemenske svijesti i ukorijenjenost

prevaziđenih „tradicionalnih“ koncepata i poruka, koji neminovno rađaju i pospješuju mizoginiju, anti-LGBTI stavove, netrpeljivost, mržnju i sl. U tom kontekstu, ocijenjeno je i da je međusobna podrška različitim manjinskim zajednicama potrebna, umjesto sadašnjeg segmentiranja i zatvaranja u male, izolovane grupe. Konačno, u ovom kontekstu, prepoznat je i niz sistemskih nedostataka i problema, u odnosu na institucionalne procedure, za koje je ocijenjeno da su gotovo nepostojeće, i podršku ukupnog obrazovnog sistema samim školama i prosvjetnim radnicima/cama. Kadrovski kapaciteti i nedostajuće iskustvo i znanje su takođe identifikovani kao problemi, za koje je potrebna jača i jasnija podrška države.

Kroz diskusiju o komunikaciji na nivou kolektiva u svojim školama o ljudskim pravima generalno, učesnici/ce su se saglasili da njihovi kolektivi načelno imaju neutralan stav, u većini slučajeva, te da se o ovim temama ne diskutuje bez posebne inicijative. Smatraju da učenici/ce zavise od empatije nastavnika/ca u odnosu na različite manjinske identitete, što nije dobro jer ostavlja previše prostora za individualno (i negativno) djelovanje, a što je posljedica nedostatka inkluzije ovih tema u redovni obrazovni sistem, na sadržajan i smislen način.

Upitani kakva je saradnja sa drugim institucijama sistema, koje su neminovno povezane sa obrazovnim ustanovama, odnosno srednjim školama, većina učesnika/ca je bila stava da su institucije poput centara za socijalni rad i policije nezainteresovane za adekvatno i profesionalno postupanje u slučajevima koji uključuju LGBTI zajednicu, da postoji primjetan nedostatak znanja i stručnosti za ove teme, te da je ukupan nivo senzibiliteta nezadovoljavajući. Učesnici/ce su svjesni i veoma štetnih praksi, poput tzv. „konverzione terapije“, koja se praktikuje na različite načine u njihovim sredinama. Konačno, smatraju da su programi poput policije u zajednici / na terenu bili veoma dobri i da je potrebno osigurati njihov kontinuitet.

Konačno, iz svog višegodišnjeg iskustva u prosvjetnom radu, kao i iz perspektive značajno različitih grupa predmeta koje predaju, učesnici/ce su dali nekoliko ideja kako razbiti predrasude i stereotipe koji postoje, prije svega, među roditeljima, a koje sami učenici/ce donose od kuće u školsko okruženje. Zaključeno je da postojanje negativnih stavova prema jednoj manjini neminovno znači da ti pojedinci imaju negativne stavove prema drugim manjinama, te da je samo pitanje u kojoj mjeri su oni toga svjesni, da li to manifestuju i na koji način, zbog čega je potencirano da se mora raditi na pristupu koji ima više nivoa i koji može efikasno da razbija ove stavove.

Ključna ideja koja je prezentovana se odnosi na izloženost LGBTI zajednici i kontakt sa LGBTI osobama, u formi neformalnog obrazovanja, što je prepoznato kao ključ u postepenom razbijanju i iskorjenjivanju predrasuda i stereotipa. Kao jedan od najboljih modela predložene su „žive biblioteke“, kako sa učenicima/cama, tako i sa nastavnicima/cama i nastavnim osobljem.

Preporuke prosvjetnih radnika/ca

Preporuke koje su pred vama su kreirali sami nastavnici/ce koji su učestvovali na treningu „Zajedno za inkluzivne škole“, koji je pratio jasno razrađenu metodologiju i čija svrha je bila da se zajedničkim snagama nađu praktična rješenja za realne probleme i što veći broj proaktivnih odgovora na identifikovane potrebe. Kroz cjelinu „Kako organizovati inkluzivnu nastavu?“, vođeni svojim iskustvima, učesnici/ce su dali konkretnе preporuke u dijelu unaprjeđenja nastavnih planova i programa, razvoja opštih kapaciteta srednjih škola, te potencijalnog sistemskog djelovanja kroz podršku relevantnih krovnih institucija. Konačno, u cjelini „Ljudsko dostojanstvo i izgradnja inkluzivnog društva“, a po okončanju dvodnevnog treninga, nastavnici/ce su poslali jasne poruke svojim kolegama i koleginicama u svim srednjim školama u Crnoj Gori, koje mogu da im služe kao vodič i motivacija da unaprijede svoj rad i dostignu veći nivo inkluzije za LGBTI učenike/ce.

a) Kako organizovati inkluzivnu nastavu?

- ◆ U redovnom predmetu (CSBH) jezik i književnost dodati LGBTI temu ili pisca (kanonska – obavezna djela). Npr. Herman Hese „Demijen“ ili „Narcis i Zlatousti“.
- ◆ U nastavi matematike (istorija matematike) pomenuti ličnosti koje su bile LGBTI osobe ili kao temu u okviru redovnih nastavnih jedinica.
- ◆ U okviru sociologije obuhvatiti LGBTI zajednicu kroz teme o ljudskim pravima.
- ◆ Svaki nastavnik/ca na nivou svog predmeta da inicira uključivanje tema od značaja za marginalizovane grupe.
- ◆ U okviru oglednih časova (kroz korelaciju) dotaći se tema koje se odnose marginalizovane grupe.
- ◆ Uvrstiti LGBTI teme u obavezni dio kurikuluma iz biologije, sociologije, psihologije, jezika i književnosti, istorije, umjetnosti, fizičkog vaspitanja i sl.
- ◆ Pružiti podršku djeci kroz školske timove za inkluziju.
- ◆ Organizovati tematske okrugle stolove za nastavnike/ce.
- ◆ Organizovati doedukacije i posjete drugim sredinama za nastavnike/ce.
- ◆ Realizovati peer-to-peer (vršnjačke) edukacije za nastavnike/ce i nastavno osoblje.
- ◆ Osmisliti, snimiti i publikovati javni ogledni čas na temu ljudskih prava, prihvatanja i inkluzije LGBTI osoba.

b) Ljudsko dostojanstvo i izgradnja inkluzivnog društva

- ◆ „*Kolege, da li ste ikada bili u poziciji da razmišljate o tome koliko podržavate marginalizovane društvene grupe i šta biste uradili povodom toga. Trebali bismo otvoreno govoriti o svim društvenim i kulturološkim problemima. Naš lični stav, iako nekada izgleda nevažan, on može pomoći mladim osobama koje se traže u bilo kom smislu (nacionalnom, vjerskom, seksualnom). Molimo vas da učinite napor da izađete iz zone lične udobnosti i otvoreno pričate o svemu sa djecom. Djeca će vam biti zahvalna.*“
- ◆ „*Osobe iz LGBTIQ populacije ne smijemo ignorisati. Oni su sastavni dio naše zajednice. Pružimo im ruku. Jer pružajući njima mi pomažemo sebi. Budimo ljudi!*“

Literatura

‘Adults Supporting 2SLGBTQI Youth’ (Egale Canada) <https://egale.ca/awareness/adults-supporting-2slgbtqi-youth>

Ajibade GO, ‘Same-Sex Relationships in Yorùbá Culture and Orature’ (2013) 60 Journal of Homosexuality 965

Bajaha B, ‘Postcolonial Amnesia: The Construction of Homosexuality as “Un-African”’ (LSE)

Beenden A, ‘Hungary Bans Gender Studies in Universities: “It’s Not a Science”’ (2018) <https://www.globalcitizen.org/de/content/hungary-bans-gender-studies-universities>

Bernal Crespo JS, Orozco Arcieri CA and Molinares Hassan V, ‘Foucault and Homosexuality: From Power Relation to Practice of Freedom’ [2022] Revista de Derecho Uninorte 111

‘Born Free and Equal: Sexual Orientation, Gender Identity and Sex Characteristics in International Human Rights Law’ (OHCHR 2019) HR/PUB/12/06/Rev.1

Boyton N, ‘LGBT+ Pride 2021 Global Survey Points to a Generation Gap around Gender Identity and Sexual Attraction’ (ipsos) <https://www.ipsos.com/en/lgbt-pride-2021-global-survey-points-generation-gap-around-gender-identity-and-sexual-attraction>

Clement M, ‘Queer Colonial Journeys: Alfred Russel Wallace and Somerset Maugham in the Malay Archipelago’ (2017) 26 Journal of the History of Sexuality 161

Crowell KA, ‘Sexual Identity’ in Stephen Hupp and Jeremy Jewell (eds), *The Encyclopedia of Child and Adolescent Development* (1st edn, Wiley 2020)

Documentary / Stonewall Forever (Directed by Ro Haber)
<https://stonewallforever.org/documentary>

Đuković M, *Handbook on Anti-Discrimination Law* (Council of Europe 2020)

Ellis H, *Sexual Inversion* (Arno Press 1975)

Foucault M, *The History of Sexuality, Volume 1: An Introduction* (Pantheon Books)

Frisén A and Eriksson PL, ‘Identity Development Processes’ in Stephen Hupp and Jeremy Jewell (eds), *The Encyclopedia of Child and Adolescent Development* (1st edn, Wiley 2019)

‘Genderbread Person: Components of Human Identity’ (Egale Canada)
<https://egale.ca/awareness/the-genderbread-person/#:~:text=No%20matter%20what%20terms%20a,%2C%20Attraction%2C%20and%20Assigned%20Sex.>

Geybullayeva A, ‘Armenia Is Rocked by the Suicide of a Gay Couple’ (Global Voices, 26 October 2022) <https://globalvoices.org/2022/10/26/armenia-is-rocked-by-the-suicide-of-a-gay-couple>

Guo C, ‘Male Dan and Homoeroticism in Beijing during the Ming and Qing Periods’ (2021) 45 Asian Studies Review 290

‘Homosexuality | Meaning, History, & Facts | Britannica’
<https://www.britannica.com/topic/homosexuality>

Koichi, ‘The Gay of the Samurai’ (Tofugu, 30 September 2015)
<https://www.tofugu.com/japan/gay-samurai>

Leupp G, *Male Colors: The Construction of Homosexuality in Tokugawa Japan* (University of California Press 1997)

‘LGBTQ+ Vocabulary Glossary of Terms » The Safe Zone Project’ (The Safe Zone Project)
<https://thesafezoneproject.com/resources/vocabulary>

Losavio J, ‘The Economic Cost of Racism – IMF F&D’ (IMF)
<https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2020/09/the-economic-cost-of-racism-losavio>

- Maishman E, 'Slovakia LGBT Attack: Thousands Gather at Vigil Outside Bratislava Bar' *BBC News* (15 October 2022) <https://www.bbc.com/news/world-europe-63267451>
- 'Maps | sexual orientation laws' (ILGA World) <https://ilga.org/maps-sexual-orientation-laws>
- Mendos LR and others, 'State-Sponsored Homophobia Report 2020: Global Legislation Overview Update' (ILGA 2020)
- Montgomery MJ, 'Identity Development Theories' in Stephen Hupp and Jeremy Jewell (eds), *The Encyclopedia of Child and Adolescent Development* (1st edn, Wiley 2020)
- 'Nasilje nad djecom' <https://www.unicef.org/montenegro/nasilje-nad-djecom>
- Penrose W, 'Hidden in History: Female Homoeroticism and Women of a "Third Nature" in the South Asian Past' (2001) 10 *Journal of the History of Sexuality* 3
- 'Colliding Cultures: Masculinity and Homoeroticism in Mughal and Early Colonial South Asia' in Katherine O'Donnell and Michael O'Rourke (eds), *Queer Masculinities, 1550–1800* (Palgrave Macmillan UK 2006)
- Radcliffe C, 'The Real Cost of LGBT Discrimination' (*World Economic Forum*) <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-real-cost-of-lgbt-discrimination>
- Rocke M, *Forbidden Friendships: Homosexuality and Male Culture in Renaissance Florence* (Oxford University Press 1996)
- Ruggiero G, *The Boundaries of Eros: Sex Crime and Sexuality in Renaissance Venice* (Oxford University Press 1989)
- Schroeder S and Theophano T, 'Why Terminology and Naming Is so Important in the LGBTQ Community' (OUPblog, 28 January 2019) <https://blog.oup.com/2019/01/terminology-important-lgbtq-community>
- 'Sexual Behavior in the Human Male | Work by Kinsey, Pomeroy and Martin | Britannica' <https://www.britannica.com/topic/Sexual-Behavior-in-the-Human-Male>
- Spargo T, *Foucault and Queer Theory* (Icon Books 1999)
- The Safe Space Kit: Guide to Being an Ally to LGBT Students* (GLSEN 2016)
- Thurlow C, 'The Economic Cost of Homophobia' [2018] Peter Tatchell Foundation 32
- Uskoković V, *Istraživanje stavova nastavnika/ca i nastavnog osoblja o LGBTI temama u srednjim školama na sjeveru Crne Gore* (LGBTIQ Socijalni Centar 2022)
- Wesche R and Lefkowitz ES, 'Normative Sexual Development and Milestones', *The Encyclopedia of Child and Adolescent Development* (John Wiley & Sons, Ltd 2020)

